

Koninklijk Hoger Instituut voor Defensie

DEFENSIE

VEILIGHEID & STRATEGIE N° 143
Maart 2020

De politieke rol van de Turkse strijdkrachten doorheen de geschiedenis

Luk Sanders

De politieke rol van de Turkse strijdkrachten doorheen de geschiedenis

Luk Sanders

ISSN 0770-9005

Een elektronische versie van dit document is beschikbaar en kan gedownload worden van onze website www.khid.be.

De in dit document geuite standpunten vallen uitsluitend onder de verantwoordelijkheid van de auteur en geven niet noodzakelijkerwijs het officiële standpunt van het Koninklijk Hoger Instituut voor Defensie, het Ministerie van Landsverdediging of van de Belgische regering weer.

Vragen, commentaren of opmerkingen met betrekking tot dit document kunnen gestuurd worden naar volgend adres:

Directeur van het Studiecentrum voor Veiligheid en Defensie
Koninklijk Hoger Instituut voor Defensie
Renaissancelaan, 30
1000 Brussel

Of elektronisch naar : irsd-cesd-scvd@mil.be

De auteur

Luk Sanders is senior researcher aan het Studiecentrum voor Veiligheid en Defensie van het Koninklijk Hoger Instituut voor Defensie. Hij is doctor in de Wijsbegeerte (UA) en in de Sociale en Militaire Wetenschappen (KMS), evenals master in Applied Ethics: Social and Political Questions (KU Leuven).

Executive Summary

At its creation, the Republic of Turkey still had some features of the Ottoman Empire from which it emerged. In that respect, the Armed Forces still fulfilled a major political role as *guardian of the state* and Mustafa Kemal Atatürk did not succeed in realizing his modern and democratic ambitions (to which also the last sultans did numerous attempts). Therefore, the country started as an autocracy and at the end of his presidency, Turkey was even an actual totalitarian state for some years.

Only after the death of Atatürk and even more around the time of joining NATO, the country adopted a more or less normal multi-party system, but at the democratic level, there always have been reasons for serious concern throughout the history of the country, due to weak political leadership, corruption, and military coups.

Turkish generals always claimed to embrace democracy, but they conceived the concept in a problematic way. Whenever they judged that the political struggle and social order derailed, they temporarily took over power by placing themselves above the three state powers, under the pretext of restoring democracy. In reality, for decades the Turkish Armed Forces have played a disruptive role in the country's natural development towards democracy, which has often given rise to street violence and repression on a national scale.

Only with the arrival of Recep Tayyip Erdoğan in national politics, the political power of the Armed Forces was largely broken through a complex chess game. However, this created at least two new problems for Turkish politics. Firstly, Erdoğan revealed himself as an autocrat and secondly, the Armed Forces evolved from a state within the state into a stronghold of loyal AKP-supporters, so that they can play once again a disruptive role in Turkish politics as soon as the AKP will no longer be in charge of the country.

INHOUDSTAFEL

INHOUDSTAFEL	v
INLEIDING	1
Hoofdstuk 1: THEORETISCH BEGRIPPENKADER.....	3
1. Inleiding	3
2. De lege plaats van de macht.....	3
a. Democratie en de plaats van de macht	3
b. Religie en de plaats van de macht	5
(1) Laïcité en democratie.....	5
(2) Islam en laïcité.....	8
c. De strijdkrachten en de plaats van de macht	9
3. The Guardian State.....	11
Hoofdstuk 2: HET OTTOMAANSE RIJK.....	15
1. De grootsheid van het rijk.....	15
2. Een militaristisch rijk in verval.....	16
3. De Eerste Wereldoorlog en de nadagen ervan.....	21
Hoofdstuk 3: HET JONGE TURKIJE	27
1. De Turkse onafhankelijkheidsoorlog	27
2. De oprichting van de republiek Turkije	29
3. De figuur en ideologie van Mustafa Kemal Atatürk.....	30
a. Mustafa Kemal Atatürk.....	30
b. Het kemalisme.....	32
(1) De Jong Turkse wortels van het kemalisme	32
(2) De zes pijlers van het kemalisme	34
4. Het maatschappelijke leven in de eerste decennia van Turkije	37
a. De kemalistische republiek	37
b. De opvolging van Atatürk.....	40
Hoofdstuk 4: TURKIJE EN DE MILITAIRE COUPS	43
1. Inleiding	43
2. 1960: de eerste coup.....	43
3. 1971: de coup via militair memorandum	45

4.	1980: de derde coup	50
5.	1994: de “vermeende” coup	54
6.	1997: de “postmoderne” coup.....	58
	Hoofdstuk 5: HET TIJDPERK VAN ERDOĞAN	63
1.	De opkomst van Erdoğan als nationaal politicus	63
2.	Het premierschap van Erdoğan	65
a.	AKP, de strijdkrachten en de rol van de EU	65
b.	Rellen rond het Gezipark	71
c.	De Gülenbeweging.....	72
3.	De strijd om het presidentschap van Erdoğan.....	74
4.	2016: de mislukte coup	75
a.	Stand van zaken aan de vooravond van de coup.....	75
b.	De gebeurtenissen op 15 juli 2016.....	76
c.	De algemene gevolgen	78
d.	De gevolgen voor de strijdkrachten	79
5.	De Grondwetsherziening van 2017.....	82
6.	Turkije wendt de blik af van het Westen	85
	BESLUIT	87
	BIBLIOGRAFIE	91

INLEIDING

Dit werk beoogt niet om de politieke en nog minder om de militaire geschiedenis van Turkije te beschrijven in hun algemeenheid. Het gaat wel degelijk over de politieke rol die de strijdkrachten hebben gespeeld doorheen de geschiedenis van de Turkse republiek, waarbij een bijzondere aandacht zal worden verleend aan de vraag in welke mate die rol te verenigen valt met de algemene democratische principes.

Sinds enkele jaren is de reputatie van Turkije sterk geslonken in de westerse media. In de decennia die daaraan voorafgingen werd het land in het Westen vaak beschouwd als een teken van hoop, een land met een grote islamitische meerderheid die de democratie leek te omarmen, met een *laïcité*-model op Franse leest geschoeid en daarbovenop een NAVO-lidmaatschap.

Die laatste twee elementen hebben lang de indruk gewekt dat het land een bondgenoot was met gedeelde westerse waarden. Op democratisch vlak is er echter al van sinds het ontstaan van het land onafgebroken reden geweest tot bezorgdheid. Momenteel bevindt het land zich op een weinig benijdenswaardige 110de plaats van de prestigieuze *democracy index* (van *The Economist Intelligence Unit*), waarmee het land slechter scoort dan bijvoorbeeld Bangladesh (op de 88ste plaats), Mali (91ste), Nigeria (108ste) en de Palestijnse autonome gebieden (109de). Het is daarmee het enige land dat de *The Economist Intelligence Unit* als ‘West-Europees’ beschouwt en geen democratisch label werd toebedeeld¹, maar als *hybrid regime* werd omschreven (alle andere West-Europese landen kregen het label van *full democracy* of *flawed democracy*). *Hybrid regime* betekent dat het land een mengvorm is van democratie en autocratie en dat is inderdaad het geval voor Turkije. Vroeger werd misschien het democratische gehalte van Turkije overschat en vandaag misschien het autocratische, maar van sinds Turkije definitief een meerpartijensysteem heeft ingevoerd (na het overlijden van de autocraat Mustafa Kemal Atatürk) zijn de staatsvorm en de politieke cultuur van Turkije altijd een mengvorm van beiden geweest.

In het laatste jaarrapport van *The Economist Intelligence Unit* wordt wel de opmerking gemaakt dat de recente daling van Turkije in de rangschikking aanzienlijk is. Dus vroeger was het beter. Over de presidentiële verkiezingen van juni 2018 werd bijvoorbeeld het volgende opgemerkt:

Turkey’s score declined further in 2018 as the country consolidated amid weakening checks on the presidency. A presidential election in June, won by the incumbent, Recep Tayyip Erdoğan, was held under a state of emergency and appeared mostly free, but largely unfair.²

Wanneer men zich doorheen de politieke geschiedenis van Turkije vragen stelt omtrent de democratie, dan komt al gauw de rol van de strijdkrachten ter sprake. Dat is vreemd, aangezien het leger van een democratisch land wordt verondersteld apolitiek te zijn en onder

¹ Het tweede slechtst scorende West-Europees land op de *democracy index* is buurland Griekenland, maar dat staat veel hoger gerangschikt (39ste plaats). Het verschil in *overall score* tussen de tweede slechtste en de slechtste leerling van de West-Europese klas is dan ook indrukwekkend. Daar waar Griekenland eindigde met een algemene score van 7,29/10 moest Turkije genoegen nemen met 4,39/10. (*The Economist Intelligence Unit*, 2019, p. 14)

² (*The Economist Intelligence Unit*, 2019, p. 8).

de loyale controle te staan van democratisch verkozen politici. Hierop zal uitvoerig worden ingegaan.

Maar deze studie zal beginnen met een theoretisch begrippenkader ten einde ijkpunten te hebben om het democratische gehalte van de Turkse staat en vooral de Turkse strijdkrachten te kunnen afmeten.

In het tweede hoofdstuk begint het eigenlijke historische gedeelte en daar zal ingegaan worden op de laatste decennia van het Ottomaanse rijk waaruit de republiek is voortgekomen. Het ontstaan van het hedendaagse Turkije kan immers niet begrepen worden zonder ook de geschiedenis van de ondergang van dat rijk in acht te nemen.

Het derde hoofdstuk omvat een beschrijving van de eerste decennia van Turkije, inclusief de bewogen ontstaansgeschiedenis en de pijlers waarop Atatürk zijn republiek heeft gebouwd.

Vervolgens zal de geschiedenis worden beschreven die aanvat met de periode waarin Turkije een meerpartijstelsel heeft aangenomen. Hier zal blijken dat de samenwerking tussen de verschillende politieke partijen altijd problematisch is geweest. De democratie mag dan wel omschreven worden als ‘het georganiseerde conflict’, maar dat geldt slechts in de veronderstelling dat zich dat afspeelt ‘binnen een constitutioneel kader’. In dit vierde hoofdstuk zal blijken dat het conflict tussen de Turkse politieke partijen regelmatig is ontspoord en dat de Turkse strijdkrachten het meermaals nodig hebben geacht om de verkiezingsresultaten terzijde te schuiven en zichzelf daarboven te stellen. Naar hun eigen zeggen was dat steeds in het belang van de democratie.

Met het vijfde hoofdstuk komen we in de meer hedendaagse tijd, althans de periode waarin Recep Tayyip Erdoğan de nationale politiek van Turkije domineert en die periode loopt momenteel dus nog steeds. Uiteraard is ook dat een bewogen geschiedenis, maar ook daar zal de nadruk liggen op de politieke rol van de strijdkrachten.

Hoofdstuk 1: THEORETISCH BEGRIPPENKADER

1. Inleiding

Om de bijzondere positie van de strijdkrachten in de Turkse politiek te duiden kan het nuttig zijn om aan te vatten met de omschrijving van twee theoretische begrippen, een van politiek-filosofische aard – *le lieu vide du pouvoir* – en een van militair-sociologische aard – *the guardian state*.

2. De lege plaats van de macht

a. Democratie en de plaats van de macht

Voor wie in een West-Europees of Noord-Amerikaans land is opgegroeid is het eerder moeilijk om zich een beeld te vormen van het dagelijkse leven in een manifest ondemocratisch land. Democratie is een belangrijk onderdeel geworden van onze cultuur, onze *way of life*, Alexis de Tocqueville benadrukte dat democratie veel meer is dan een politiek regime, hij noemde het *un état social*,³ ‘een maatschappelijke toestand’.

Zoals een vis geen weet heeft van het water, beseffen wij vaak niet dat onze democratische cultuur een impact heeft op talloze aspecten van ons leven; de wijze waarop we onze kinderen opvoeden, kunst drukt zich anders uit, we zijn uiteraard veel beter geïnformeerd over zowel de actualiteit als het verleden van onze eigen samenleving en de buitenwereld, de arbeidsverhoudingen zijn anders, net als de vrijetijdsbesteding, het onderwijs, de interpersoonlijke verhoudingen...

Wie zich met zo'n democratische achtergrond wil verdiepen in de politieke geschiedenis van Turkije wordt onvermijdelijk uitgedaagd op het vlak van de politieke filosofie. Gaandeweg wordt hij of zij immers voortdurend geconfronteerd met vragen over wat al dan niet legitiem is vanuit democratisch oogpunt, waar de grenzen liggen en of we sommige alternatieve modellen misschien toch aanvaardbaar kunnen vinden. De Turkse cultuur (d.i. de taal, geografie, religie, kunst, geschiedenis...) is per slot van rekening heel anders dan de onze en dus zijn er misschien wel modellen die beter passen voor dat land dan (onze vorm van) democratie.

De eerste persoon die de moderne democratie⁴ omvattend heeft beschreven is Alexis de Tocqueville. Tot op heden wordt zijn werk *De la démocratie en Amérique* door velen

³ (de Tocqueville, 1990, p. 8).

⁴ Wat vandaag begrepen wordt onder democratie is iets geheel anders dan wat in Athene bestond tussen de 6de en de 4de eeuw v.C. Sommigen denken dat deze antieke democratie zelfs zuiverder was, omdat het een directe democratie was, waarbij alle burgers konden stemmen over eender welke rechtsregel. Daarbij mag echter niet

omschreven als het beste werk ooit over democratie. Dit is echter een volumineus boek (in twee delen) en nergens wordt daarin een beknopte omschrijving geschreven van wat nu precies mag worden verstaan onder democratie (misschien kan men stellen dat het gehele boek een definitie is)... en toen was er nog niet eens sprake van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens.

Een precieze omschrijving van wat een moderne democratie omvat zou ons kortom te ver leiden als inleiding en bovendien is de volmaakte democratie een contradictie. Immers, een aantal democratische principes werken elkaar soms min of meer tegen, waardoor elke democratie vroeg of laat raakt aan schemerzones. ‘Schoonheidsfoutjes’ zijn onvermijdelijk, temeer daar geen enkel ander regime zo nauw aansluit bij de menselijke natuur en mensen zijn nu eenmaal feilbaar. Welnu, dat is precies het element dat de Turkse kwestie zo moeilijk maakt. Doorheen zijn geschiedenis heeft het land immers quasi permanent zowel democratische als autocratische trekjes vertoond. De vraag is dan wat kan worden beschouwd als die onvermijdelijke schoonheidsfoutjes en wat manifeste overtredingen zijn van de democratische spelregels.

Wat dat laatste betreft is er een concept dat werd ontwikkeld door de Franse filosoof Claude Lefort dat ons een handige vuistregel kan bieden. Sinds Machiavelli weten we dat politiek in essentie draait om macht. Welnu, wie krijgt welke beslissingsmacht en hoe ver reikt ze? Dat zijn zowat de oudste en meest fundamentele vragen van de politieke filosofie. Samengevat kunnen deze vragen als volgt worden geformuleerd: wat is de plaats van de macht, en meer bepaald, wat is de plaats van de macht in een democratie? Lefort ontwierp in dit verband de gedachte van *le lieu vide du pouvoir* oftewel ‘de lege plaats van de macht’.⁵

Deze gedachte impliceert dat in een democratie niemand de macht ronduit bezit of belichaamt, zelfs niet tijdelijk. Men zou wel kunnen stellen dat in een democratie de macht uiteindelijk bij het volk ligt, maar die opvatting is abstract omdat het volk bestaat uit talloze mensen met heel diverse meningen, waardoor de individuele burger niet het gevoel heeft over daadwerkelijke macht te beschikken. Hij is het ook niet die het beleid van de polis (het land, de deelstaat, de gemeente...) uitstippelt.

In een democratie wordt elke volwassen burger regelmatig de mogelijkheid geboden om zijn macht tijdelijk te delegeren. Op het eigenlijke moment van de verkiezing vallen alle debatten stil en valt de hele samenleving uit elkaar in individuele burgers die eenzaam in het stemhokje – onafhankelijk en in alle discretie – elk hun deel van de macht, voor een vooraf bepaalde termijn, delegeren aan een of meerdere medeburgers.

De aldus verkozen politicus wordt in de uitoefening van zijn macht echter beperkt door talloze regels, mechanismen, termijnen, evenwichten en principes. In een democratie bestaat bijvoorbeeld een scheiding van de drie staatsmachten en de oppositie mag dan wel geen deel uitmaken van de uitvoerende macht, toch heeft zij rechten waarnaar de uitvoerende macht zich moet schikken. De verkozen politicus met een uitvoerend mandaat dient verantwoording af te leggen aan de vertegenwoordigers van het volk voor zijn beslissingen en ook heel wat niet-politieke vormen van oppositie dient hij te respecteren, zoals die van kritische burgers, media en vakbonden.

vergeten worden dat in de Atheense stadstaat de productie was gebaseerd op de arbeid van rechteloze slaven en dat minder dan 10% van de bewoners de elitaire status van ‘burger’ genoten.

⁵ Zie onder meer (Lefort, *La question de la démocratie*, 1986, p. 27), (Lefort, *Permanence du théologico-politique ?*, 1986, p. 265) en (Lefort, *La dissolution des repères et l’enjeu démocratique*, 2007, pp. 562-3).

In die zin bezit niets of niemand daadwerkelijk de macht in een democratie, zeker geen individu, maar ook geen ideologie, geen groep, geen regering en geen partij... uiteindelijk zelfs niet het volk, aangezien het zijn macht enkel kan delegeren. Claude Lefort beschouwde daarom *la division du pouvoir* – de verdeling van de macht – als een van de belangrijkste grondslagen van de moderne democratie.

Wat wel kan worden gesteld is dat in een democratie de uitoefening van de politieke macht uiteindelijk het prerogatief is van de eerlijk verkozen politici. Dat kan voor ons – geboren en getogen democraten – vanzelfsprekend klinken, maar tegelijk weten we dat er landen bestaan waar vorsten, militairen, geestelijken en andere onverkozenen delen in de politieke macht. Aangezien deze categorieën van mensen niet democratisch worden verkozen kunnen zij, vanuit democratisch oogpunt, geen politieke macht uitoefenen, toch niet zonder dat de eindverantwoordelijkheid bij de verkozenen ligt.

b. Religie en de plaats van de macht

(1) *Laïcité* en democratie

Aangezien in een democratie de politieke macht uiteindelijk exclusief toekomt aan eerlijk verkozen burgerlijke politici, zou het uiteraard ongeoorloofd zijn als kerkelijke leiders religieuze regels zouden uitvaardigen die van toepassing zijn op alle burgers, zelfs niet in de veronderstelling dat er een land zou bestaan waarin alle burgers precies dezelfde religie belijden. Uiteraard zou het evenmin democratisch zijn wanneer politieke leiders een welbepaald geloof opdringen aan het volk, zelfs niet wanneer de meerderheid van het volk dat zou wensen. In een democratie hebben minderheden immers ook rechten (zoals vrijheid van meningsuiting, pers en religie); democratie is dus heel wat anders dan de dictatuur van de meerderheid.⁶

In zowat alle democratieën – het huidige Griekenland wordt soms als uitzondering genoemd – geldt op een of andere manier het principe van scheiding van kerk en staat dat er grotendeels op neerkomt dat de kerkelijke en politieke overheden zich niet inlaten met elkaars bestuurlijke aangelegenheden.

Decennialang heeft Turkije – in lijn met de ideologie van zijn oprichter Mustafa Kemal Atatürk – het principe van de *laïcité*, naar Frans model, hoog in het vaandel gedragen. Het klopt weliswaar dat het breken van de politieke macht van de Franse katholieke Kerk, de weg heeft geopend naar de democratie, maar het zou een schromelijke misvatting zijn te geloven dat een *laïcité*-model een voldoende voorwaarde is opdat er sprake kan zijn van democratie. Zo beledigden seculiere staatshoofden als de Egyptische president Gamal Abdel Nasser en de laatste sjah van Iran, Mohammad Reza Pahlavi, openlijk het dragen van een hoofddoek en andere religieuze symbolen, terwijl die landen toen uiteraard allerminst democratisch waren.

In tegenstelling tot wat een overweldigende meerderheid van de Fransen geloven, ook onder de intellectuele elite, zijn er legitieme argumenten om te stellen dat het Amerikaanse model van daadwerkelijke scheiding van kerk en staat betere garanties biedt voor een democratisch model. Het *laïcité*-model verhindert dan wel dat clerici politieke macht hebben over de staat (en dus dat clerici de lege plaats van de macht zouden invullen), maar ten eerste

⁶ Het democratische principe van stemming bij meerderheid is grotendeels gebaseerd op het gelijkheidsprincipe. Het principe van *one man, one vote* betekent dat ieders stem evenveel waard is omdat elke burger voor de wet als gelijk wordt beschouwd. Maar datzelfde gelijkheidsprincipe verleent ook onvervreembare rechten aan iedere burger. Dat wil zeggen dat iedere burger rechten geniet waar ook een meerderheid niet kan aan raken.

verhindert het veel minder dat politici macht hebben over de kerk en ten tweede verhindert dat helemaal niet dat enige andere instantie die lege plaats invult.

Wat dat eerste element betreft heeft de Franse republiek meermaals haar kerken eenzijdig en grondig hervormd. Aangezien de politieke overheden zich op die manier inlieten met de bestuurlijke aangelegenheden van de kerkelijke overheden werd het principe van scheiding van kerk en staat daarmee geschonden (al dient daarbij erkend te worden dat een volledige scheiding van kerk en staat zowat nergens bestaat) en dus ook het principe van de godsdienstvrijheid.

Wanneer de godsdienst wel vrij is, zit men in een ander verhaal. Zelfs in de meest seculiere landen zijn veel sporen van de religieuze moraal terug te vinden in de wetgeving (al was het maar dat in onze eigen wetgeving meer antikatholieke elementen zijn dan anti-hindoeïstische). Zelfs in de meest seculiere democratieën vormt religie traditioneel een belangrijke voedingsbron voor de moraal van een volk en dus ook van de wetgeving, terwijl een totalitair regime per definitie een totale controle nastreeft over zijn bevolking, inclusief over de moraal. Daarom is het veel gemakkelijker om zich een dictatuur voor te stellen waarin de kerkelijke overheden geen enkele macht hebben over de politiek (het huidige Noord-Korea is bijvoorbeeld een lekenstaat) dan een dictatuur waarin elke burger in alle vrijheid de geloofsovertuiging van zijn keuze kan beleven (daarvan bestaat geen enkel voorbeeld).⁷

Wat hierbij van belang is met betrekking tot de casus van Turkije is dat de democratische waarde van het *laïcité*-model vaak werd overschat in het Westen (en nog veel meer in Turkije zelf). Die overschatting treft men vandaag nog aan onder radicale antiklerikalen, die zich hoofdzakelijk op het Europese continent bevinden, maar tijdens de Koude Oorlog werden sowieso al snel excuses gevonden om de ogen te sluiten voor de minder democratische trekjes van diverse bondgenoten.

Het was overigens opmerkelijk dat tijdens de zogenaamde Arabische Lente de volkswoede doorgaans veel groter was in seculiere landen (Tunesië, Egypte, Syrië...) dan in landen met een islamitisch regime (Saoedi-Arabië, de Verenigde Arabische Emiraten,

⁷ Voor talloze Fransen is het een doorn in het oog dat Amerikaanse presidenten vaak hun speeches afsluiten met een zegening van hun publiek of het hele land, net als bepaalde opschriften op dollarbiljetten of bepaalde grondteksten, maar dat is een restant van de wijze waarop de Amerikaanse republiek tot stand is gekomen die volkomen anders is dan de wijze waarop de Franse republiek tot stand kwam.

De jonge Franse republiek had een verleden van een unieke staatskerk die collaboreerde met de absolute vorsten, terwijl in Amerika de perceptie leeft – terecht of niet – dat de grootsheid van hun beschaving maar begonnen is toen de eerste diepgelovige christenen (en later joden) zich vestigden in het nieuwe continent (nadat het aanvankelijk hoofdzakelijk werd bevolkt door veroordeelde criminelen, failliet verklaarde zakenlieden en andere mislukkelingen).

Bovendien waren die eerste diepgelovige christenen en joden van heel diverse pluimage, waardoor in Amerika nooit enige kerk aanspraak heeft kunnen maken op een meerderheid en waardoor het principe van scheiding van kerk en staat daar spontaan is gegroeid en – in tegenstelling tot Frankrijk – nooit werd gecontesteerd (aanvankelijk is dit principe overigens door die christenen zelf bedacht uit vrees dat de staat hen zou hinderen in de uitoefening van hun geloof, zoals dat vaak was gebeurd in hun land van oorsprong).

In die zin is sympathie voor het christendom en jodendom voor heel wat Amerikanen (bewust of onbewust) grotendeels een uiting van patriotisme. Historisch gezien werd er in Amerika overigens altijd nauwlettend op toegezien dat elke publieke uiting van religie geen aanstoot zou geven bij belangrijke krachten onder het volk. De afwezigheid van die krachten zijn voor heel wat Fransen onbegrijpelijk omdat zij een heel andere voorgeschiedenis hebben, waardoor publieke uitingen van religie voor hen veel gevoeliger liggen.

Koeweit...). Uit diverse mensenrechtenrapporten blijkt bijvoorbeeld niet dat een islamitisch land als Koeweit zijn burgers harder onder de knoet hield dan een seculier land als Syrië, maar vermoedelijk was – op een of andere manier – het ongenoegen in heel wat seculiere landen groter dan in sommige islamitische landen.

Het tweede aspect – dus dat de *laïcité* niet verhindert dat een andere instantie de lege plaats van de macht opvult – is heel relevant voor de geschiedenis van Turkije, aangezien we daar hebben gezien dat zowel een eenheidspartij, onverkozen militairen, als verkozen politici de lege plaats van de macht meermaals hebben ingenomen.

Graham Fuller wees erop dat de Turkse *laïcité* een model is van ‘*domination and control of religion by the state at nearly all levels*’⁸ wat per definitie een verregerende inperking is van het democratische principe van godsdienstvrijheid. Ümit Cizre wees er bovendien op dat met oog op de EU-toetredingsvoorwaarden de leiding van de Turkse strijdkrachten heeft ingespeeld op de misvatting van nogal wat Europeanen dat een lekenstaat al gauw ook democratisch is. Zo beweerde de toenmalige onderstaafchef van de Turkse strijdkrachten generaal Ilker Başbuğ in een toespraak heel ongenueanceerd dat Turkije een lekenstaat is en daarom democratisch. Maar in een andere toespraak stelde hij dan weer dat de Europese leiders niet te snel andere landen met een moslimmeerderheid mochten geloven wanneer zij zouden beweren democratisch te zijn omdat zij het Turkse *laïcité*-model zouden hebben overgenomen, omdat de opname van dat model in Turkije gepaard is gegaan met een diepgaand maatschappelijk proces⁹ ... Vooral rond de laatste eeuwwisseling en de eerste jaren daarna, waren voor veel Turkse generaals alle argumenten goed om de EU ervan te overtuigen dat hun land democratisch was en er dus niet moest worden getornd aan hun politieke macht. In haar evaluatierapporten heeft de EU die argumenten echter nooit aanvaard (cf. infra).

Maar hoewel het Amerikaanse systeem (van scheiding van kerk en staat) betere garanties biedt op democratie dan het Franse systeem (van *laïcité*) is er toch een begrijpelijke reden waarom zowel Frankrijk als Turkije destijds hebben geopteerd voor het *laïcité*-model.

Omwille van het verleden van beide landen én omwille van de samenstelling van hun religieuze landschappen – een grote meerderheid van rooms-katholieken in Frankrijk en een grote meerderheid van (vooral soennitische) moslims in Turkije – is het niet denkbeeldig dat in dergelijke landen fracties zijn die de godsdienstvrijheid zouden misbruiken om haar uiteindelijk af te schaffen. Zo een gevaar heeft zich nog nooit voorgedaan in Amerika omdat het politieke landschap daar veel meer verdeeld is en geen enkele religieuze fractie ooit aanspraak heeft kunnen maken op een meerderheidspositie. Maar in Frankrijk en Turkije ligt dat dus anders, waardoor het gevaar voor misbruik van de godsdienstvrijheid veel groter is. Dat gevaar is enigszins vergelijkbaar met het gevaar dat een ondemocratische partij op democratische wijze aan de macht komt om zo de democratie af te schaffen. Zo liet de huidige president Erdoğan zich ooit ontvallen dat democratie voor hem slechts de trein is die hij neemt totdat de bestemming is bereikt (cf. infra).

Samengevat kan men stellen dat *zolang de (daadwerkelijke) scheiding van kerk en staat van kracht is* dit een betere garantie biedt voor democratie dan de *laïcité*, alleen is het zo dat in sommige landen (met name in landen met een monolithisch religieus landschap en met een

⁸ (Fuller, 2004, p. 52).

⁹ ‘*It can be misleading to claim that countries with a predominantly Muslim population could adopt a democratic structure by following the Turkish model. Countries which have not experienced the process of secularization, cannot achieve a democratic structure easily*’. (Cizre, 2008, pp. 323-4)

verleden van een politiek actieve kerk) vaak een terechte vrees bestaat dat de godsdienstvrijheid die ontstaat door de scheiding van kerk misbruikt en afgeschaft zou kunnen worden door religieuze fanatici, waardoor men toch de *laïcité* prefereert als een aanvaardbaar compromis, net zoals het verbieden van sommige ondemocratische partijen (waar burgers niettemin op willen stemmen) ook soms wordt aanvaard als een compromis om te voorkomen dat ondemocratische partijen hun macht zouden misbruiken om de democratie af te schaffen.

Uiteraard mag de *laïcité* als principe niet gebrandmerkt worden als ondemocratisch, maar – in tegenstelling tot wat vele Fransen geloven en beweren – kan het evenmin beschouwd worden als een hoeksteen van de democratie. Zo staat Noord-Korea al jaren op de allerlaatste plaats van de *Democracy Index* (van *The Economist Intelligence Unit*) en ook dat is een lekenstaat, terwijl de geschiedenis geen voorbeelden kent van een dictatuur met een daadwerkelijke scheiding van kerk en staat, aangezien godsdienstvrijheid de facto een particuliere vorm is van vrije meningsuiting en traditioneel een bron van moraal.

(2) *Islam en laïcité*

Wat de Turkse *laïcité* uiteraard onderscheidt van de Franse, is dat in het eerstgenoemd geval de overgrote meerderheid van de bevolking islamitisch is (zij het in praktiserende of zij het in etnische zin), terwijl in Frankrijk traditioneel de Rooms-katholieke kerk het religieuze landschap domineert. Dat onderscheid ligt gevoelig omwille van twee redenen. Ten eerste zou het soort van religie dat beleden wordt irrelevant moeten zijn volgens de theorie van de *laïcité* zelf, die stelt dat eender welke religie kan beleden worden, zolang die zich in de private sfeer afspeelt. Ten tweede menen heel wat moslims én niet-moslims dat zowel *laïcité* als scheiding van kerk en staat westerse principes zijn die eenvoudigweg in strijd zijn met de islam als zodanig.

De stichter van het christendom – Jezus van Nazareth – was enkel een religieus leider, die overigens stelde dat het innen van belastingen een zaak van de keizer is, waar God niets mee heeft te maken en die bovendien stelde dat zijn rijk niet van deze wereld is. De stichter van de islam – de profeet Mohammed – was echter niet alleen een religieus, maar ook een politiek en militair leider.¹⁰ In zijn boek *Dopo la cristianità. Per un cristianesimo non religioso*¹¹ legde de Italiaanse filosoof Gianni Vattimo uit dat secularisatie de onvermijdelijke ultieme uitkomst is van het christendom. Per slot van rekening is het een historisch feit dat de strikte scheiding van kerk en staat, zoals die bestaat in Amerika, bedacht en ingevoerd werd door vrome christenen, terwijl er geen belangrijke gevallen bekend zijn waarbij vrome moslims tot vergelijkbare ideeën zijn gekomen.¹²

Toen de huidige Turkse president Erdoğan nog burgermeester was van Istanbul, heeft hij meermaals benadrukt dat islam onverenigbaar is met *laïcité*. Of dit klopt is in wezen een theologische vraag (en in tijden van radicalisering in diverse richtingen is het kennelijk ook een ideologische vraag geworden) en daarom is zij wat minder relevant in dit werk. Maar wat wel van belang is, is het feit dat in de Turkse samenleving altijd een belangrijke groep moslims

¹⁰ (Sanders, Geeft dan de kiezer wat de kiezer toekomt ... en de godsdienstige? Oerverhalen over de scheiding van Kerk en Staat, 2005).

¹¹ Voor de Nederlandse vertaling, zie: (Vattimo, 2003).

¹² (Sanders, De plaats van religie in het politieke denken van Alexis de Tocqueville. Tussen persoonlijke overtuiging en publiek beleid, 2017, pp. 115-64).

heeft bestaan die stellig overtuigd zijn dat de *laïcité*, zoals die bestaat in hun land, niet strookt met hun religieuze overtuiging.

Het gevolg daarvan is dat in de Turkse samenleving altijd een sfeer van vijandigheid heeft bestaan tussen de radicale kemalisten – die altijd prominent aanwezig zijn geweest binnen de Turkse strijdkrachten – en de radicale gelovigen. De militairen hebben decennialang heel nauwlettend toegezien op de onbezoedelde instandhouding van de *laïcité* en zijn meermaals hardhandig tussengekomen wanneer zij meenden dat dit principe onvoldoende werd gerespecteerd.

En precies omwille van die sfeer van vijandigheid tussen radicale kemalisten en radicale islamisten was er in Turkije decennialang een (eerder gematigde) islamitische meerderheid (of toch een heel grote minderheid) die zich gedeisd hield, precies om niet verwickeld te geraken in de genoemde vijandelijkheden.

In dit werk is deze laatste opmerking van groot belang omdat de huidige president Recep Tayyip Erdoğan als eerste dit enorme electorale potentieel heeft aangeboord, wat in belangrijke mate zijn populariteit verklaart.

c. De strijdkrachten en de plaats van de macht

De verhoudingen die binnen moderne democratieën bestaan tussen de staat en zijn strijdkrachten zijn grotendeels geïnspireerd op het werk *Vom Kriege* van de 19de-eeuwse gepensioneerde Pruisische generaal-majoor Carl von Clausewitz. De meest geciteerde passage van dat werk stelt dat oorlog de voortzetting is van politiek met andere middelen, wat al meteen aangeeft dat een democratische leiding ervan enkel kan worden uitgeoefend door een verkozen politicus. Oorlog is immers een politieke kwestie en het nemen van politieke leiding is een prerogatief van verkozen politici.

De reden waarom Defensie een delicaat departement is dan de meeste andere heeft precies te maken met die “andere middelen” waarover alleen militairen beschikken, namelijk zware wapens. Omdat alleen zij over dergelijke zware fysieke machtsmiddelen beschikken, hebben zij in principe de mogelijkheid om via *hard power* eender welke verkozen regering af te zetten en de politieke macht over te nemen. In dat geval is hun macht gebaseerd op geweld en wanneer zij dan autonoom zouden mogen beslissen over de inzet van de zware geweldsmiddelen, zouden zij te allen tijde in de verleiding kunnen komen om de lege plaats van de macht op te vullen.

Dat is de belangrijkste reden waarom de beslissingsmacht over de *inzet van hard power* enkel kan toekomen aan democratisch verkozen burgers, maar ook omdat militairen deel uitmaken van het corporatisme dat heerst binnen zijn strijdkrachten, wat generaals tot inzichten zou kunnen brengen die helemaal los staan van de wil van het volk (daardoor zouden zij bijvoorbeeld meer rekening kunnen houden met de gevoeligheden van hun soldaten dan met die van alle burgers).

Wat het geval van Turkije echter bemoeilijkt is dat de militairen geleid worden door een kemalistische ideologie (cf. infra) die sinds enkele decennia – althans met woorden – de democratie beweert te verdedigen. Telkens wanneer zij de macht overnemen, haasten de coupplagers zich te stellen dat zij de democratie willen redden en de belangrijkste coups in Turkije vonden inderdaad plaats op momenten waarbij de politiek zich op een democratisch dieptepunt bevond.

Hoe verworden de visie is van heel wat Turkse generaals met betrekking tot hun macht werd verwoord door toenmalig onderstafchef en generaal Çevik Bir:

In Turkey, we have a marriage of Islam and democracy [...]. The child of this marriage is secularism. Now this child gets sick from time to time. The Turkish Armed Forces is the doctor that saves the child. Depending on how sick the kid is, we [the officers] administer the necessary medicine to make sure [that] the child recuperates.¹³

Wanneer dit wordt vertaald naar Leforts gedachte van de lege plaats van de macht, wordt hier gezegd dat wanneer islam de lege plaats van de macht in Turkije opvult, halen de strijdkrachten de islam eruit door er zelf even in te gaan staan.

Deze redenering lijkt op het eerste gezicht plausibeler dan ze is. Het kan inderdaad heel uitzonderlijk gebeuren dat wanneer een democratie in heel grote en acute crisis verkeert – bijvoorbeeld wanneer een democratie militair wordt aangevallen – zich drastische maatregelen opdringen, waardoor sommige democratische principes tijdelijk moeten wijken (ook al blijft dat altijd bijzonder delicaat).

Het probleem met het genoemde citaat is echter het volgende... Iedere samenleving die evolueert van autocratie richting democratie, kan dit maar doen via vallen en opstaan, via *trial and error*. In filosofisch jargon heet dit ‘dialectiek’, het is een soort zigzagbeweging naar een welbepaald doel (i.c. democratie). De burgerlijke politici van Turkije zijn op dat punt weliswaar hardleers, maar doordat er hen permanent een militaire staatsgreep boven hun hoofd hangt, worden zij ook permanent beperkt in hun bewegingsvrijheid waardoor de normale dialectische cyclus richting democratie structureel wordt verstoord. Het discours dat die militaire staatsgrepen in wezen reddingsacties zijn van de democratie, doet daaraan geen afbreuk. Bij elke coup keert men terug naar de autocratie, waardoor het proces iedere keer grotendeels opnieuw moet beginnen.

Doorheen de geschiedenis van Turkije zijn de coupplagers nooit geheel vrij geweest van enige hypocrisie, maar de gedachte die in bovenstaand citaat werd weergegeven gaat veeleer om een verkeerd begrepen opvatting van democratie en die verkeerd begrepen opvatting zit diep ingebakken in de kemalistische ideologie die voor talloze Turkse militairen (en burgers) decennialang quasi heilig is geweest.

Het wordt pas zorgwekkend wanneer ook in de westerse literatuur deze verwrongen gedachtegang wordt overgenomen. Zo verdedigde Barbara Lerner in het conservatief Amerikaanse tijdschrift *National Review* de van de pot gerukte gedachte dat ‘*the great secret*’ van de Turkse democratie bij de Turkse strijdkrachten ligt. Die zouden immers boven de partijpolitiek staan, zoals *the Supreme Court* in de Verenigde Staten.¹⁴ Uiteraard behoort het tot het abc van de democratie dat er een scheiding der machten is, waarbij het parlement de wetten maakt, de regering de wetten uitvoert en justitie de wetten controleert. De Amerikaanse Supreme Court behoort vanzelfsprekend tot de laatstgenoemde staatsmacht, terwijl het doorheen de geschiedenis van de Turkse strijdkrachten meermaals is gebeurd dat zij zich boven de drie staatsmachten stellen, waarbij zowel regering als parlement de laan worden uitgestuurd, de grondwet wordt opgeheven en burgerlijke magistraten minstens tijdelijk buiten spel worden gezet. De drie staatsmachten zijn er om elkaar te controleren en in evenwicht te houden. Wanneer generaals echter de macht overnemen, wordt heel dat spel van evenwichten onderuitgehaald en is er geen sprake meer van de broodnodige *checks and balances*. Per definitie wordt de democratie dan opgeheven.

¹³ (GerassiMos, 2009, p. 62).

¹⁴ (Lerner, 2002).

De eerder opgeworpen vraag of democratie de enige legitieme staatsvorm is, zal hier in het midden worden gelaten, maar niet zonder de volgende vraag te stellen. Veronderstel dat duizend schipbreukelingen aanspoelen op een onbewoond eiland en voortaan daar hun verdere leven dienen uit te bouwen. Al snel zal zich de vraag opdringen wie hoeveel zeggenschap heeft over wie en voor hoe lang. Bestaat er, om deze vraag te beantwoorden, dan enig vreedzaam alternatief op het model van de democratie?

3. The Guardian State

In een moderne democratie zijn de strijdkrachten integraal onderworpen aan de controle van democratisch verkozen burgers, dat wil zeggen, mensen die tijdelijk een beperkt mandaat hebben gekregen van het volk. Dat impliceert niet alleen dat van militairen wordt verwacht dat zij, in de uitoefening van hun functie, niet alleen loyaal zijn ten aanzien van hun burgerlijke autoriteit, maar ook dat zij zich apolitiek opstellen, dus dat zij in de uitoefening van hun functie er geen eigen politieke agenda op nahouden.

Welnu, van sinds de oprichting van hun land hebben de Turkse strijdkrachten vaak een actieve politieke rol gespeeld die verder ging dan wat nog democratisch kan worden genoemd in het licht van Leforts concept van de lege plaats van de macht.

Wanneer de politieke rol van de Turkse Strijdkrachten aan de orde is, wordt vaak verwezen naar een oud artikel, genaamd *A Comparative Typology of Civil-Military Relations* en geschreven door Robin Luckham.¹⁵ Daarin werd een klassiek geworden indeling ontvouwd van de verschillende wijzen waarop de strijdkrachten een politieke rol kunnen spelen in een staat. De onderstaande figuur¹⁶ geeft Luckhams typologie in dat verband weer en het Turkse model is daarbij gedurende vele jaren een schoolvoorbeeld geweest van wat Luckham omschreef als *Guardian State* (dus concept 7.a. in de figuur), d.i. een staat waarin de militaire elite zichzelf opwerpt als een soort Platoonse toezichthouder van een vaag omschreven 'nationaal belang' van de staat.

Het model van de *Post-Colonial Guardian State* in de figuur (7.b.) verwijst naar de politieke rol die de strijdkrachten van een land soms nog spelen in voormalige kolonies, maar aangezien Turkije nooit kolonies heeft gehad, is dit model irrelevant voor Turkije.

In de figuur zien we dat in een *Guardian State* de civiele macht wordt omschreven als *Not High* en de militaire macht als *Medium*. In zijn artikel liet Luckham na duidelijk te omschrijven wat hij verstaat onder *Military Power*, maar hij lijkt dat vrij breed te interpreteren. Het gaat niet enkel over de militaire slagkracht waarover de strijdkrachten beschikken, maar ook de efficiëntie van haar bureaucratie en haar potentieel om politieke macht uit te oefenen. Hoe dan ook dient *Civilian Power* begrepen te worden als de politieke daadkracht en efficiëntie van de burgerlijke autoriteiten.

De Turkse strijdkrachten hebben er nooit blijk van gegeven de ambitie te koesteren om op permanente basis de politieke leiding van het land op te nemen. Sinds 1970 werd na alle (gelukke) staatsgrepen van de Turkse Strijdkrachten (1971, 1980 en in 1997) relatief kort nadien terug het bestuur in burgerlijke handen gelegd. Alleen in de jaren 1960 – toen het land de facto

¹⁵ (Luckham, 1971).

¹⁶ (Luckham, 1971, p. 22).

zes jaar lang werd geleid door militairen – toonde Turkije zich als een zogenaamde garnizoensstaat (*Garrison State*), zoals omschreven door Harold Lasswell.¹⁷ In een dergelijke staat wordt het land geheel of in ruime mate bestuurd door de militaire overheid. Dat hoeft echter niet noodzakelijk een militaire dictatuur of *junta* te zijn; wanneer een democratisch land militair wordt aangevallen, kunnen immers zowel het gevaar als de urgentie zodanig hoog zijn dat het wenselijk wordt geacht dat voor een korte periode het militair oppercommando meer zeggenschap heeft over de politiek dan de burgerlijke autoriteiten, waardoor het land op dat ogenblik de facto een *Garrison State* is.

COMPARATIVE MILITARY ROLES IN POLITICS				
Civil Power	Military Power	Boundaries		
		Integral	Fragmented	Permeated
High	High	1. Objective Control	3. Apparat Control	5. Subjective Control
	Medium	2. Constabulary Control	4. a. Nation-in-Arms	
	Low		4. b. Revolutionary Nation-in-Arms	
Not High	High	6. Garrison State	8. Praetorian State	
	Medium	7.a. Guardian State 7.b. Post-Colonial Guardian State		
	Low	9. Political Vacuum		

De omschrijving van de politieke macht van de burgerlijke autoriteiten als *Not High* dient doorheen het grootste deel van de Turkse geschiedenis op twee manieren te worden begrepen. Ten eerste is de intrinsieke macht van de Turkse partijpolitiek beperkt ten gevolge van corruptie, het gebrek aan democratische ervaring en het nalaten om dringend noodzakelijke hervormingen door te voeren op talloze vlakken (het vrijer maken van de economische markt,

¹⁷ (Lasswell, 1941).

democratisering van de interne partijstructuren, mensenrechten...). Als gevolg daarvan zijn de burgerlijke politici meestal ook niet in staat weerwerk te bieden tegen de efficiëntie waarmee de strijdkrachten zijn georganiseerd. In die zin kan ook gesteld worden dat de politieke macht van de burgerlijke autoriteiten in Turkije gedurende vele jaren *Not High* was omdat zij in hun politiek beleid constant onder druk stonden van de strijdkrachten, zij het impliciet of expliciet. Telkens wanneer de generaals meenden dat het beleid van de burgerlijke autoriteiten niet de belangen van de staat dient, hing hen een staatsgreep boven het hoofd, waardoor hun macht relatief lager was dan die van de strijdkrachten (*Not High* versus *Medium*). Als gevolg daarvan hebben de burgerlijke autoriteiten zelden veel zeggenschap gehad op het defensiebeleid. Decennialang hebben de Turkse strijdkrachten zich nauwelijks verantwoord ten aanzien van wie dan ook (regering, parlement, media, bevolking...) in de uitvoering van hun eigen agenda (zelfs nauwelijks voor de bepaling van het Defensiebudget).

Voor wat het begrip *Boundaries* in de figuur betreft, betekenen *Integral Boundaries* – zoals het geval is in de *Guardian State* – dat het gedeelte van de politieke macht van militairen, wordt uitgeoefend door de integrale militaire commandostructuur. Dat betekent dat de algemene militaire commandostructuur een realistische weergave is van zowel de politieke als de militaire macht waarover militairen beschikken. Die politieke macht wordt dus niet uitgeoefend door een onderdeel van de strijdkrachten dat grotendeels of volledig losstaat van het militaire opperbevel (zoals de SS in nazi-Duitsland, de presidentiële garde waarover veel dictators beschikken of de Iraanse Revolutionaire Garde). In dit model is het dus ook niet zo dat lagere (dissidente) commandanten over meer (formele of informele) macht zouden beschikken dan hogere (zoals bijvoorbeeld wel het geval was in de ‘sergeantencoup’ in Suriname in 1980, maar uitzonderlijk ook in de Turkse staatsgreep van 1960 en de mislukte staatsgreep van 2016). In het model van de *Integral Boundaries* is het ook niet zo dat de politieke macht van de strijdkrachten (impliciet of expliciet) wordt beknod of beïnvloed door belangengroepen die buiten zowel de officiële militaire als burgerlijke autoriteiten staan (zoals lobbygroepen van de wapenindustrie, één welbepaalde politieke partij of een groep oude getrouwen van een afgezette dictator). *Integral Boundaries* betekent hier kortom dat de politieke macht van de strijdkrachten wordt uitgeoefend door het militaire oppercommando van een land.

Met betrekking tot Luckhams typologie is het tot slot nog van belang te weten dat hij het model van de *Guardian State* nog verder heeft onderverdeeld in vier subcategorieën.¹⁸ Zo is er het *Direct Guardianship* waarbij het militaire apparaat de enige behoeder is van de nationale belangen. Het *Alternating Guardianship* kent dezelfde structuur, alleen is het daar slechts op occasionele basis dat de strijdkrachten zich opwerpen als de enige behoeder van de nationale belangen (meestal in geval van een crisis, waardoor het oppercommando oordeelt dat de burgerlijke autoriteiten de nationale belangen onvoldoende behartigen). Ten derde is er het *Catalytic Guardianship* waarbij het oppercommando niet ambieert om zelf het land te leiden, maar zij wel zelf een burgerlijke regering installeert. Tot slot is er dan het *Covert Guardianship* waarbij de strijdkrachten systematisch een voorkeur tonen voor een bepaalde politieke orde en op indirecte wijze de politiek in die richting stuurt. Het was wellicht terecht dat Ümit Cizre erop wees dat doorheen de geschiedenis van Turkije de Strijdkrachten al deze vier subcategorieën ooit hebben omarmd.¹⁹

¹⁸ (Luckham, 1971, pp. 28-9).

¹⁹ (Cizre, 2008, p. 301).

Hoofdstuk 2: HET OTTOMAANSE RIJK

1. De grootsheid van het rijk

Zoals bekend is de huidige Republiek Turkije voortgekomen uit de Turkse rompstaat die overbleef na de instorting van het Ottomaanse rijk, de islamitische grootmacht die meer dan zes eeuwen heeft bestaan (1299-1922). Hoewel het westen vooral vertrouwd is met de geschiedenis van de afbrokkeling van het rijk behoorde het Ottomaanse sultanaat tot de machtigste en langst regerende dynastieën in de geschiedenis en werd het rijk lang gekenmerkt door stabiliteit, veiligheid en grote verwezenlijkingen op het vlak van kunst, wetenschap en cultuur.

Op zijn hoogtepunt, eind zeventiende eeuw, strekte het rijk zich in Afrika uit van Algiers tot Djibouti, in Europa behoorde de Balkan, Budapest en alle landdelen ten zuiden van de Zwarte Zee tot dit rijk en in het Midden-Oosten liep het van Mekka en Medina, over Jeruzalem, Damascus en Bagdad, tot de westelijke delen van Iran.

Net zoals de huidige staatsburgers van bijvoorbeeld Egypte, het Verenigd Koninkrijk, Iran en Irak graag nostalgisch terugblikken op respectievelijk het rijk der farao's, het Britse Gemenebest, het Perzische en het Byzantijnse rijk, koesteren ook de Turken het roemrijke verleden van hun hoogstaande Ottomaanse beschaving, ook al was dat een kalifaat, terwijl Turkije er decennialang prat op ging een lekenstaat te zijn. Het zou overdreven zijn die nostalgie af te doen als grootheidswaan, maar het behoort wel tot de redenen waarom zoveel Turken zich tot op vandaag lid voelen van een heel bijzondere natie, inclusief talloze Turkse staatsburgers die in andere landen wonen en daar vaak zelfs zijn geboren.

Een van de factoren die het recente succes van Erdoğan verklaart ligt in het feit dat hij inspeelt op zowel het Turkse nationalisme als het roemrijke verleden van het Ottomaanse rijk. Hij is er meer bepaald in geslaagd om in te spelen op de nationalistische gevoelens van de Turken, zonder dat zij zich daarbij gehinderd moeten voelen door de *laïcité* die voor vele traditionele moslims altijd wat oncomfortabel heeft aangevoeld, vooral in Anatolië. Voor hen is het alsof zij voor het eerst kunnen genieten van het beste van twee werelden: een groots natiegevoel én de vrije beleving van hun geloof.

Net als het Romeinse en het Perzische rijk, had ook het Ottomaanse rijk haar grootsheid in ruime mate te danken aan een vorm van tolerantie en flexibiliteit ten aanzien van de volken die het had onderworpen. Wanneer men die onderworpen volken in een permanente wurggreep tracht te houden, vergt dit immers zo veel middelen en energie dat verdere expansie daardoor beperkt wordt. Bovendien wordt op die manier verhinderd dat deze volken meebouwen aan de grootsheid van het rijk.

Zo was het leven van de joden, algemeen genomen, beter in het Ottomaanse rijk dan in West-Europa en het leven van christenen in het Ottomaanse rijk was ook beter dan dat van moslims in de christelijke gebieden van West-Europa.²⁰ In de laatste eeuwen begon het rijk echter in te dommelen en af te brokkelen.

²⁰ In het Ottomaanse rijk was de behandeling van niet-moslims in door moslims gedomineerde gebieden – zogenaamde *dhimmi* – grosso modo in lijn met de Koran, wat hen een bepaalde bescherming biedt in ruil voor loyaliteit aan de staat en hogere belastingen. Vanaf de achttiende eeuw deelde het Ottomaanse rijk de

2. Een militaristisch rijk in verval

Vanaf eind de zeventiende eeuw begon de militaire en economische dominantie van het Ottomaanse rijk in Europa te tanen. Aanvankelijk was het de Renaissance en later de Verlichting, de industriële revolutie en de handel met India en Amerika die de rest van Europa zou versterken ten opzichte van de Ottomanen.

Zoals later ook in Turkije het geval zou zijn, hadden in het Ottomaanse rijk de strijdkrachten een aureool van superioriteit en gedroeg de officiersklasse zich bij momenten als een soort staat binnen de staat. Wat dat betreft was zeker het elitekorps van de Janitsaren opmerkelijk dat ontstond halfweg de veertiende eeuw en dat aanvankelijk rekruteerde uit slaven en ontvoerde christelijke jonge jongens (van doorgaans tussen de zes en de veertien jaar, soms nog jonger, soms zelfs zuigelingen), meestal uit de Balkan, die gedwongen werden bekeerd tot de islam en onderworpen aan een Spartaanse opleiding, volledig afgescheiden van hun familie. Zo moesten de christelijke volken van het Ottomaanse rijk – vooral Serven en Bulgaren – bij wijze van ‘bloedbelasting’ om de vijf jaar hun beste jongens afstaan om ingelijfd te worden in dit korps.

De opleiding en eigenlijk het hele leven van de Janitsaar stond in het teken van ‘steeds paraat voor het gevecht’ en ‘trouw tot de dood aan de sultan’. Het werd hen aanvankelijk verboden te huwen, handel te drijven en een ambacht te leren, maar ze ontvingen wel een salaris en vervolgens een rustpensioen en woonden permanent in de kazernes.

In de vijftiende en zestiende eeuw zouden zij behoren tot de best getrainde en meest efficiënte militaire eenheden van Europa. Na verloop van tijd kregen zij toegang tot de beste scholen van het Ottomaanse rijk en waren zij talrijk aanwezig aan het hof van de sultan, waar zij onder meer instonden voor zijn persoonlijke veiligheid. Omwille van hun verdiensten en prestige, kregen de Janitsaren steeds meer sociale en economische voordelen, zodat zij uitgroeiden tot een kaste van eersteklasburgers die de afgunst van de aristocratie opwekte. Omstreeks de zeventiende eeuw lieten zij zich steeds meer in met zowel het economische, academische, administratieve als het politieke leven en in diezelfde periode begonnen jongens uit alle klassen, inclusief Turks-islamitische, zich in te kopen bij de Janitsaren, om zo zichzelf een status aan te meten, zonder daarom noodzakelijk te worden onderworpen aan de kadaverdiscipline en met toestemming om te huwen en buiten de kazerne te wonen.

De Janitsaren verwierven op die manier veel macht en werden verwaand zodat zij gaandeweg ook bij de bevolking ergernis opwekten en uiteindelijk voelde sultan Mahmud II zich zelfs bedreigd door zijn eigen lijfwachten. Toen de sultan het hoogste commando van de Janitsaren daarop informeerde over zijn plannen voor een grondige hervorming van zijn strijdkrachten werd dit onthaald als een kaakslag; de algemene organisatie van de Ottomaanse strijdkrachten was intussen immers een prerogatief van de Janitsaren geworden, niet langer van de sultan.

Toen de Janitsaren als gevolg daarvan overgingen tot een gewapende opstand, was dit geen verrassing voor de sultan. Zijn andere legertroepen stonden intussen al klaar om massaal artillerievuur te openen op de kazernes van de Janitsaren. De sultan kondigde een fatwa af

verschillende godsdiensten onder in zogenaamde ‘millets’ (letterlijk ‘volken’, maar in casu veeleer ‘religieuze groepen’). De vier millets – de islamitische, de christelijk-orthodoxe, de Armeens-christelijke en de joodse – kregen een bepaalde religieuze, culturele en etnische autonomie. Dit systeem liet ook gemakkelijker toe dat godsdienstige opvattingen werden geïntegreerd in de administratie, de economie en justitie.

tegen hen, waarna de meeste officieren werden onthoofd en de overige Janitsaren grotendeels werden verbannen.²¹ Volgens historicus Patrick Kinross had sultan Mahmud II opzettelijk de Janitsaren geprovoceerd om een opstand uit te lokken als voorwendsel om definitief te kunnen afrekenen met hen. Hij ging zo ver deze zuiveringsactie te omschrijven als ‘*the sultan’s coup against the Janissaries*’, wat veelzeggend is over de macht van de Janitsaren tot dan toe, te meer daar het sultanaat toen door velen beschouwd werd als een absolute monarchie.²² Op 15 Juni 1826 kondigde de sultan de definitieve afschaffing af van het Janitsarenkorps.

Mahmud II – die regeerde van 1808 tot aan zijn overlijden in 1839 – was de eerste van de hervormingsgezinde sultans van de negentiende eeuw. Zijn voorgangers hadden vooral stabiliteit beoogd, maar dat was intussen uitgedraaid op verloedering, wanbeheer, corruptie en afbrokkeling van het rijk.

Aan het hoofd van elke Ottomaanse provincie stond een gouverneur, een zogenaamde *Wāli*, meestal een militair met de rang van generaal en bekleed met de hoogste adellijke titel van *paşa* (d.i. pasja). Zowel moslims, joden als christenen konden deze titel bekomen, voor zover zij behoorden tot de allerhoogste ambtenarij of generaal waren in het leger. Net als in de Europese adel kon deze titel erfelijk zijn of niet, maar in vele gevallen kwam dit erop neer dat het gouverneurschap werd overgedragen van vader op zoon. En net als op het einde van het Franse Ancien Régime verloren ook in het Ottomaanse rijk de adellijke titels gaandeweg hun oorspronkelijke betekenis van verdienstelijkheid en ontaardden ze in de ogen van velen zelfs in de tegenovergestelde betekenis.²³

Doorheen de achttiende eeuw beschouwden een groeiend aantal gouverneurs hun provincie als niets meer dan een persoonlijk wingewest. Voor velen onder hen was het doel vooral om met een minimum aan investeringen in infrastructuur en staatsinstellingen een maximum aan persoonlijk profijt te bekomen.

In Europa werd de negentiende eeuw in West-Europa sterk gekenmerkt door het opkomend nationalisme, wat ook een sterke weerslag had binnen het Ottomaanse rijk. Een aantal bevolkingsgroepen van het heel multi-etnische Ottomaanse rijk pikten de verloedering van de pasja’s niet langer en begonnen zich te verenigen als volk om gezamenlijk op te komen voor meer autonomie.

Het rijk verloor daardoor steeds meer gebieden en in een reactie daarop werkte de regering van Mahmud II aan een beleidsdocument dat moest voorzien in grondige hervormingen. Vanuit de hoofdstad Istanbul werden talloze maatregelen in diverse richtingen bedacht ten einde een verdere afbrokkeling tegen te gaan.

Enkele maanden na het aantreden van Abdülmecit als nieuwe sultan (zoon en opvolger van Mahmud II), kondigde de regering in 1839 uiteindelijk het fameuze ‘Decreet van de Rozentuin’ af, dat een lange reeks hervormingen omvatte. De implementering ervan zou heel wat jaren vergen en deze periode staat bekend als het *Tanzimaat*, dat zou uitmonden in de eerste constitutionele periode van het Ottomaanse rijk in 1876.²⁴

²¹ (Goodwin, 2013).

²² (Kinross, *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, 1977, pp. 456-7).

²³ Niet voor niets bestaan tot op heden in heel wat talen varianten van het woord *paşa* in weinig flatterende betekenissen. Van Dale omschrijft de figuurlijke betekenis van het woord ‘pasja’ als ‘man die de meester speelt over en zich laat vertroetelen door een aantal vrouwen’.

²⁴ (Cleveland & Bunton, 2013, p. 79).

Met deze hervormingen werd het rijk min of meer binnengeloodst in de moderne tijd en het doel was om zowel de nationalistische opstanden binnen het rijk als de expansiedrang van de westerse grootmachten in te perken. De hervormingen hadden hun weerslag op zowat alle vlakken van het maatschappelijke leven. Zo werd een modern monetair systeem ingevoerd, een gedegen burgerlijke stand, een modern rechtssysteem en daarbij horende wetboeken op westerse leest dat voorzag in heel wat rechten voor alle inwoners van het Ottomaanse rijk, inclusief niet-moslims (met zelfs de uitdrukkelijke decriminalisering van homoseksualiteit), een postwezen, gezondheidszorg, een heel nieuw onderwijssysteem, enzovoort. Heel wat maatregelen waren erop gericht om een Ottomaans natiegevoel te creëren. Zo werd niet alleen een nationale hymne en een vlag ingevoerd (namelijk dezelfde vlag als die van het huidige Turkije), maar voortaan werd ook een veralgemeende militaire dienstplicht ingesteld, waarbij niet langer onderscheid werd gemaakt op het vlak van religie en de gruwelijke praktijk van bloedbelasting werd opgeheven.

Eigenlijk waren alle grote hervormingen van het Ottomaanse rijk in de negentiende eeuw begonnen met de hervormingen van het leger, nog vóór het Tanzimaat. Mahmud II mocht zijn hervormingsplannen van het leger dan wel hebben aangekondigd aan de Janitsaren om ze te provoceren, maar de hervormingen kwamen er wel degelijk en de afschaffing van het Janitsarenkorps was daarvan slechts een eerste kleine stap geweest.

Tot dan toe was er niet echt één Ottomaans leger. De strijdkrachten waren een amalgaan van talloze korpsen met eigen uniformen, wapens, opleiding en gevechtstechnieken. Reeds onder Mahmud II werd alles in het werk gesteld om de strijdkrachten meer te centraliseren en te uniformiseren. Voor het eerst werden heuse militaire academies opgericht. Heel wat Europese officieren werden uitgenodigd om te voorzien in de opleiding van de nieuwe troepen en heel wat Ottomaanse cadetten namen deel aan uitwisselingsprogramma's met militaire academies in Groot-Brittannië, Frankrijk, Oostenrijk en Duitsland. Naast infanterie werden ook heel wat cavalerie-eenheden opgericht naar Hongaars model. Het vooruitgangsoptimisme dat voortaan heerste onder de elite in de Europese steden van het Ottomaanse rijk – maar beduidend minder in de andere uithoeken van het rijk – kende zijn voorhoede dan ook onder de officieren van de vernieuwde strijdkrachten.

In 1865 werd door een groep van Turkse intellectuelen een geheim genootschap opgericht, genaamd de Jonge Ottomanen. Al snel bleek er onder hen veel onderlinge verdeeldheid te bestaan, maar de drijvende gedachte die hen verenigde was dat enerzijds de hervormingen van het Tanzimaat niet ver genoeg gingen in de modernisering en liberalisering van de Ottomaanse samenleving, maar anderzijds dat de islam hoe dan ook de ultieme grondslag van alles moest blijven. In hedendaagse Europese oren kan het vreemd klinken, maar enerzijds vonden zij dus dat de modernisering niet ver genoeg ging en anderzijds dat de secularisering te ver ging.

Uiteindelijk slaagden de Jonge Ottomanen erin hun stempel te drukken op de eerste Ottomaanse grondwet die van kracht ging in 1876. Tegelijk werd toen het eerste Ottomaanse parlement opgericht, dat bestond uit Kamer en Senaat maar geen politieke partijen kende. Minder dan twee jaar later, in 1878, hief de nieuwe sultan Abdul Hamid II zowel het parlement als de grondwet op onder het voorwendsel dat die de oorlog met Rusland zouden bemoeilijken.²⁵

De groeperingen, comités en genootschappen die op dat ogenblik opkwamen tegen de herinvoering van de absolute monarchie in het Ottomaanse rijk zouden de bakermat vormen

²⁵ (Kayali, 1995, p. 267).

van de eerste politieke partijen in het land. De belangrijkste groepering die zo ontstond was het ‘Comité voor Eenheid en Vooruitgang’ die heel wat progressieve genootschappen van Turkse etnie samenvoegden van enerzijds studenten in de geneeskunde en anderzijds cadetten uit de recent opgerichte militaire academies. Later voegden zich ook heel wat andere studenten bij zich, alsook actieve militairen, ambtenaren en bannelingen van het Ottomaans regime. Zij zouden in het westen bekend raken als de zogenaamde ‘Jonge Turken’.

Hun concrete doelstellingen waren de herinvoering van de grondwet van 1876, de heroprichting van het parlement en de instelling van een meerpartijensysteem. Meer algemeen was hun doelstelling het behoud van een sterke Ottomaanse politieke entiteit onder een constitutioneel regime. Volgens de officieren van het Comité was het wanbeleid van Abdul Hamid II funest op dat vlak en zij voelden zich vernederd door de ondertussen in heel Europa doorgedrongen bijnaam van het Ottomaanse rijk, namelijk ‘de zieke man van Europa’.

Toen een ontmoeting werd aangekondigd tussen de Britse koning Edward II en de Russische tsaar Nicolaas II in de Baltische haven van Tallinn waren zij dan ook overtuigd dat de twee staatshoofden zinnens waren nog meer Ottomaans grondgebied – met name Macedonië – onder elkaar te verdelen, te meer daar de Ottomaanse troepen in de regio massaal waren overgegaan tot muiterij ten aanzien van de sultan. De militairen van het Comité konden het niet langer aanzien en organiseerden in juli 1908 een opstand tegen sultan Abdul Hamid II die, precies omwille van het Ottomaanse natiegevoel dat zijn vader had ingesteld, veel bijval kende onder de bevolking.

Abdul Hamid II kon niet anders dan toegeven aan de eisen van de militaire coupgelegers. Hij bleef weliswaar sultan, maar niet langer als absolute vorst. Na deze zogenaamde ‘Opstand van de Jonge Turken’ in 1908 brak dan ook de tweede constitutionele periode van het Ottomaanse rijk aan.

Datzelfde jaar nog werden verkiezingen gehouden, waarbij het Comité van Eenheid en Vooruitgang de grootste partij werd, weliswaar met slechts 60 van de 288 zitjes in de Kamer, wat dus aanleiding gaf tot een coalitieregering.

De nieuwe (burgerlijke) regering had geen enkele bestuurservaring waardoor zij de hooggespannen verwachtingen inzake institutionele hervormingen hoegenaamd niet kon waarmaken. De sultan – wiens functie intussen ceremonieel was geworden – speelde in op de ontgoocheling van het volk en pleitte voor de heroprichting van het kalifaat, de opschorting van de seculiere politiek en de herinvoering van de sharia.

Op 13 april 1909 brak opnieuw chaos uit. Een aantal reactionaire legereenheden uit Istanbul begonnen te muiten en in de straten van de hoofdstad vond een grote manifestatie plaats van islamistische studenten en clerici in een poging af te rekenen met de tweede constitutionele periode van het Ottomaanse rijk. In die zin werd toen gesproken van een tegencoup.

De regering zag zich verplicht af te treden en gedurende elf chaotische dagen was het rijk stuurloos tot wanneer de opstand door andere militaire eenheden werd neergeslagen op 24 april. Het smoren van deze tegencoup staat in Turkije niettemin bekend als het 31-maart-incident (31 *Mart Vakası*), gezien de Rumi-kalender die was ingevoerd tijdens het Tanzimaat (in 1839 en van kracht tot 1926) enigszins afweek van de Juliaanse kalender. Maar dus zowel de coup van 1908, de tegencoup van 1909 als het 31-maart-incident waren allemaal grotendeels het werk van Ottomaanse militairen van diverse eenheden.

De tegencoup en het daaropvolgende incident zouden nadien van grote symbolische betekenis zijn in de Turkse seculiere republiek. Radicale islamisten waren er immers in geslaagd een verkozen seculiere regering te destabiliseren en telkens wanneer de islamisten

van zich zouden laten horen in de republiek, kwam de herinnering van 1909 voor de ogen van de militairen en de seculiere politieke leiders. Maar telkens herinnerden zij dan ook de islamisten eraan hoe die gebeurtenissen uiteindelijk waren afgelopen.²⁶

Van zodra de relatieve rust was weergekeerd, werd dezelfde grondwet voor de derde keer ingevoerd. Het terug samengekomen parlement zette Abdul Hamid II af als sultan en verving hem door zijn jongere broer, sultan Mehmed V, die terug een hoofdzakelijk ceremoniële functie had en slechts nog in naam de titel van kalief droeg, aangezien hij in de uitoefening van al zijn functies onderworpen was aan de regering.

Op 21 november 1911 verenigden een aantal liberale oppositiepartijen zich door de ‘Partij voor Vrijheid en Eenheid’ op te richten. Slechts twintig dagen later wonnen zij, weliswaar heel nipt, tussentijdse verkiezingen in Istanbul. Daardoor ontstond meteen paniek in de rangen van het Comité voor Eenheid en Vooruitgang, aangezien het tot dan toe de grootste partij was. Om te verhinderen dat de nieuwe partij de tijd zou krijgen om zich nationaal te organiseren en aan populariteit te winnen eiste de leiding van het Comité dat de sultan het parlement zou ontbinden en vervroegde algemene verkiezingen zou houden.²⁷

Deze zouden uiteindelijk plaatsvinden in april. Hoewel het Comité zich tot dan toe had laten leiden door de Verlichtingsprincipes en zich tot doel had gesteld om het Ottomaanse rijk om te bouwen tot een moderne Europese staat naar Frans, Brits en Duits model, gooide het in de aanloop naar deze verkiezingen al deze moderne principes overboord en liet het zich kennen door de grootst denkbare verkiezingsfraude, met brutaal geweld ten aanzien van de oppositiekandidaten en grootschalige vervalsing van de kiesresultaten. Deze verkiezingen zouden de geschiedenis ingaan als de *Sopali Seçimler* oftewel de ‘knuppelverkiezingen’, omwille van de stokken en knuppels waarmee het Comité de verkiezingen had gewonnen, met dit keer maar liefst 269 van de 275 zitjes. De overige zes zitjes gingen naar de Partij voor Vrijheid en Eenheid. Deze laatstgenoemde partij pikte dit niet en organiseerde onder haar militaire leden een gewapende vleugel, de zogenaamde *Halâskâr Zâbitân* oftewel ‘Officieren van de Redder’. Eens deze aan invloed hadden gewonnen, overhandigden enkele prominente leden van deze organisatie een memorandum aan de militaire overheid – dus eigenlijk aan hun eigen oversten – waarin het aftreden van de regering werd geëist, wat effectief gebeurde in juli 1912. In afwachting van nieuwe verkiezingen op 25 oktober, werd een tussentijdse regering samengesteld met voormalige staatsmannen en militaire helden, maar geen enkel lid van het Comité.

Bij het begin van die maand oktober brak echter de Eerste Balkanoorlog los, waardoor de regering de krijgswet invoerde en de verkiezingen voor onbepaalde tijd werden uitgesteld. Tegelijk nam de grootvizier – de eerste minister dus – ontslag en werd vervangen door Ahmed Muhtar Pasja, een voormalige generaal die zijn sporen had verdiend in de Russisch-Turkse Oorlog (1877-78). Daar waar de vorige grootvizier ten minste de schijn van politieke neutraliteit ophield, was zijn opvolger een fervent aanhanger van de Partij voor Vrijheid en Eenheid die in het parlement nog altijd slechts zes zitjes had, tegenover 269 zitjes voor het Comité dat geen enkele afgevaardigde had in de zogezegd tussentijdse regering.

Ahmed Muhtar Pasja ging prat op de uitstekende contacten die hij zou hebben met Groot-Brittannië, waardoor hij een gunstige regeling zou kunnen bedingen voor de slechte uitkomst van de Balkanoorlog. Al gauw bleek echter dat het eerder Groot-Brittannië was dat

²⁶ (Zürcher, 31 Mart: A Fundamentalist Uprising in Istanbul in April 1909?, 2017, p. 203).

²⁷ (Kayali, 1995, pp. 272-3).

voordeel had bij deze goede contacten. Het was meer bepaald tijdens de *London Peace Conference* (1912-13) dat een aantal van de zes overgebleven Europese grootmachten (Groot-Brittannië, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Rusland en Italië) zich nogal gulzig toonden om grote gebieden van het resterende Ottomaanse rijk in te pikken. Officieel had deze conferentie tot doel om de uitkomst van de Balkanoorlog te beslechten en het enige voordeel dat het Ottomaanse rijk had was dat Groot-Brittannië en Frankrijk het elkaar niet gunden grote delen te verwerven. Groot-Brittannië probeerde via Ahmed Muhtar Pasja het grootste deel van de koek in te winnen, wat uiteraard allerminst werd gewaardeerd binnen het rijk.

Maar nog vóór het zover kwam, pleegden militairen, op aansturing van het Comité voor Eenheid en Vooruitgang, eens te meer een staatsgreep. Een van de coupleiders, Enver Pasja, dwong de grootvizier, met een pistool tegen zijn slaap, om een ontslagbrief te schrijven aan het adres van de sultan.

Uiteindelijk zouden de volgende algemene wetgevende verkiezingen pas plaatsvinden in 1914. Na de moord op enkele van de weinige tegenkandidaten, zou het Comité als enige partij deelnemen aan de verkiezingen en dus alle zitjes binnenhalen. Maar al van sinds de coup werd het Ottomaanse rijk geleid door een dictatoriaal triumviraat, de zogenaamde drie pasja's, zijnde Enver Pasja (een gewezen militair attaché in Duitsland die later minister van Oorlog zou worden), Djemal Pasja (een veteraan van de Balkanoorlog die minister van de Marine zou worden) en Talaat Pasja (de enige burger die minister van Binnenlandse Zaken zou worden). Deze drie figuren waren de toen onbetwistbare leiders van het Comité voor Eenheid en Vooruitgang maar ook van de regering en van al wat overbleef van het eens zoveel grotere Ottomaanse rijk.

Meteen na de staatsgreep van 1903 zou Enver Pasja het volgende hebben gezegd in een interview met het Franse tijdschrift *L'Illustration*:

Je regrette sincèrement d'avoir été obligé d'intervenir une seconde fois pour renverser un gouvernement, mais il n'y avait plus moyen d'hésiter ; un retard de quelques heures et le pays allait être honteusement livré à l'ennemi ; jamais notre armée n'a été plus forte et je ne vois réellement aucune raison qui nous oblige à capituler devant des exigences si monstrueuses.²⁸

3. De Eerste Wereldoorlog en de nadagen ervan

Het waren ook deze drie pasja's die hun rijk zouden meesleuren in de Eerste Wereldoorlog. Zij hadden weliswaar gepolst bij zowel de Fransen als de Britten om hen als eventuele bondgenoot te nemen, maar die bleken niet meer te geloven in de verdere levensvatbaarheid van het Ottomaanse rijk. Gezien echter de gulzigheid van zowel Groot-Brittannië als Frankrijk op de *London Peace Conference* (nadat Groot-Brittannië in 1882 Egypte al had ontnomen), de talrijke Russisch-Ottomaanse oorlogen in het verleden en de relatief goede contacten met Duitsland, lag het sowieso meer voor de hand dat het Ottomaanse rijk uiteindelijk de zijde zou kiezen van de centrale mogendheden. Duitsland trainde in die tijd overigens al Ottomaanse troepen omdat het had begrepen dat de verzuurde verhoudingen

²⁸ (Y.R., 1913).

tussen het Ottomaanse rijk en enkele Europese grootmachten hen vroeg of laat gunstig zou kunnen uitkomen.

Maar er waren ook meer directe aanleidingen voor de keuze van het Ottomaanse rijk voor de centrale mogendheden. Nog vóór het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog hadden de Britten twee Ottomaanse slagschepen geconfisqueerd. Als vriendschappelijk gebaar bood Duitsland ter vervanging twee van zijn eigen slagschepen aan, de Goeben en de Breslau, inclusief de Duitse bemanning.

Toen later, tijdens de oorlog, de Duitse admiraal Souchon de bemanning van de Goeben beval om de Russische steden Odessa en Sebastopol te beschieten, werd algemeen verondersteld – en waarschijnlijk terecht – dat dit was gebeurd met de goedkeuring van een van de drie pasja's, namelijk minister van Marine Ahmed Djemal. Als direct gevolg daarvan verklaarde Rusland de oorlog aan het Ottomaanse rijk. Een week later, op 5 november 1914, sloten zowel Groot-Brittannië als Frankrijk zich daarbij aan. Later diezelfde maand verklaarde het Ottomaanse rijk op zijn beurt uitdrukkelijk de jihad aan de geallieerden, wat weinig weerklank vond bij de vele Arabische nationalistinnen in het Ottomaanse rijk die meer verwachtten van de Britten. Hoe dan ook werd op die manier, naast Oost- en West-Europa, een derde, zuidelijke, front geopend in de oorlog.

Toen in begin november 1917 het Russische leger compleet op instorten stond, de Russische Revolutie nakend was, Amerika nog steeds niet was toegetreden tot de oorlog en Groot-Brittannië net enorme verliezen had geleden bij de Slag om Passendale, waren de Britten de wanhoop nabij en deden zij het voorstel aan het triumviraat om hun rijk terug te trekken uit de oorlog. In ruil zouden zij dan na de oorlog hun overgebleven gebieden mogen behouden, uiteraard voor zover de geallieerden die zouden winnen.

Op basis van de toen beschikbare informatie konden de Ottomanen dit voorstel echter onmogelijk aanvaarden. Ten eerste lagen de kaarten voor de centrale mogendheden op dat ogenblik veel beter dan die van de geallieerden om de oorlog te winnen. Het Russische front was zo goed als ingestort en aan het westelijke front zag het er behoorlijk goed uit voor de centrale mogendheden. Als de Amerikanen toen niet waren toegesnel – en zo zag het er toen naar uit – was het heel reëel dat ook het westelijke front zou zijn ingestort ten voordele van Duitsland. Op dat ogenblik was er kortom geen reden voor de Ottomanen om hun Duitse bondgenoot een mes in de rug te steken.

Ten tweede hadden de Britten de Ottomanen wel al vaker belazerd. Op het ogenblik van het Britse voorstel wees niets erop dat Groot-Brittannië een betere bondgenoot zou zijn dan Duitsland. Uit de verdere geschiedenis is ook gebleken dat de kans dat de Britten woord zouden hebben gehouden bij een Ottomaanse instemming onwaarschijnlijk was.²⁹

²⁹ Na de afwijzing van dit voorstel, deden de Britten een voorstel aan de Arabieren om een heilige oorlog te ontketenen tegen het Ottomaanse rijk. In geval van succes werd de Arabieren dan na de oorlog de onafhankelijkheid beloofd. De Arabieren aanvaardden het voorstel en verdreven effectief de Ottomanen uit de Arabische wereld. Maar tussen de Arabische aanvaarding van het voorstel – via de Hussein-McMahoncorrespondentie – en het aanvatten van hun gevechten, hadden de Britten ook al een Joods thuisland in Palestina beloofd aan de zionisten, dus middenin Arabisch Ottomaans gebied. Bovendien hadden de Fransen en de Britten reeds in 1916 een geheim onderling akkoord gesloten met elkaar – het beruchte Sykes-Picotverdrag – waarin zij de Arabisch-Ottomaanse wereld sowieso al onder elkaar hadden verdeeld van zodra zij de oorlog zouden winnen. Na de oorlog werd dit verdrag bekrachtigd door de Volkenbond en uiteindelijk ook uitgevoerd. Op korte termijn kregen dus zelfs de Arabieren helemaal niets van het deel van het Ottomaanse rijk waarin zij zelf woonden en dat zij zelf hadden veroverd op de Ottomanen, op uitdrukkelijk verzoek van de Britten. (Sanders, *De Europese betrokkenheid in de evolutie van het Israëliisch-Palestijns conflict*, 2018, pp. 23-

Uiteindelijk was het op 30 oktober 1918 dat de Ottomanen de strijd staakten, na de ondertekening van de Wapenstilstand van Mudros door de nieuwe Ottomaanse minister van Marine Rauf Bey en de Britse Admiraal Somerset Arthur Gough-Calthorpe, aan boord van de HMS Agamemnon, in de haven van Mudros op het Griekse eiland Limnos. In afwachting van een definitief vredespact zouden quasi alle restanten van het rijk leven onder een Frans-Brits-Italiaanse bezettingsmacht. Enkel in de omgeving rond Ankara behielden de Ottomanen nog de controle, zij het onder uitdrukkelijk voorbehoud dat alles daar rustig zou blijven.

De dag erna gaf de Pruisische generaal Otto Liman von Sanders het bevel van de Legergroep *Yildirim* (d.i. ‘bliksemflits’) van de Ottomaanse strijdkrachten over aan de meest verdienstelijke van zijn zes divisiecommandanten tijdens de Slag om Gallipoli, namelijk Mustafa Kemal Pasja. Tot dan toe was het Ottomaanse leger, van sinds de uitschakeling van de Janitsaren in 1826, onafgebroken bezig geweest met een modernisering naar Europees model. In dat verband hebben meerdere Pruisische generaals het bevel gevoerd over grote Ottomaanse legereenheden. Otto Liman von Sanders was de laatste onder hen en had tijdens de Eerste Wereldoorlog de leiding gehad over alle grote overwinningen van de Ottomaanse strijdkrachten. Gezien de geopolitieke toestand op 31 oktober 1918 was het onmogelijk geworden om deze generaal te vervangen door een andere Duitser.

Otto Liman von Sanders was niet alleen de held geweest van Gallipoli, maar had de Britten er ook van langs gegeven tijdens de campagnes in de Sinäi en Palestina. Aan het eind van de oorlog was de opvolging van hem misschien dan ook de meest prestigieuze functie binnen de Ottomaanse strijdkrachten. Hoewel binnen het Ottomaanse rijk de strijdkrachten al decennialang, zo niet eeuwenlang, een nationaal bastion waren geweest van discipline, organisatie en efficiëntie, toch waren er aan het eind van de oorlog niet zo veel verdienstelijke Ottomaanse generaals meer en die van de generale staf stond enkel pek en veren te wachten bij de vredesbesprekingen in Parijs.

Nog een dag later – op 1 november – zou het Comité voor Eenheid en Vooruitgang haar laatste congres houden, maar de beweging van de Jonge Turken bleef bestaan. Zij vormden intussen overigens een veel bredere beweging dan enkel het Comité, dat onder leiding van de drie pasja’s een slechte beurt had gemaakt tijdens de oorlog.

Nogmaals een dag later – op 2 november – vluchtten de drie pasja’s naar het buitenland. Zij werden door de Ottomaanse overheid bij verstek ter dood veroordeeld omwille van de wijze waarop zij het rijk in de oorlog zouden hebben gesleurd en omwille van hun aandeel in de Armeense genocide. Uiteindelijk heeft het regime hen nooit kunnen vatten, maar zij zijn wel allen een gewelddadige dood gestorven.

Reeds bij de aanvang van de oorlog was het Ottomaanse rijk zwaar gehavend, onnodig te stellen dat aan het eind van de oorlog het land helemaal op apegapen lag, te meer daar van de Britten niet werd verwacht dat zij grootmoedig de spons zouden vegen over de Armeense genocide in 1915, over hun smadelijke nederlaag tijdens de Slag om Gallipoli tegen de Ottomanen in 1915 en 16 en de wijze waarop de Ottomanen het Britse voorstel hadden afgewimpeld in 1917.

Op 21 december 1918 beval de nieuwe sultan Mehmed VI – broer van Mehmet V – de opheffing van het parlement, waardoor ook officieel een eind kwam aan het een-partijregime van het Comité.

5) De veronderstelling dat Groot-Brittannië en Frankrijk dan wel woord zouden hebben gehouden ten aanzien van de ‘zieke man van Europa’ was dus onwaarschijnlijk.

Op 18 januari 1919 werd aangevat met de Vredesconferentie van Parijs die zou leiden tot formele vredesverdragen tussen enerzijds de geallieerde mogendheden en anderzijds Duitsland (dat op 28 juni leidde tot het beruchte Verdrag van Versailles), Oostenrijk (zie het Verdrag van Saint-Germain op 10 september), Bulgarije (zie het Verdrag van Neuilly op 27 november), Hongarije (zie het Verdrag van Trianon op 4 juni 1920) en als laatste het Ottomaanse rijk dat aanleiding gaf tot het Verdrag van Sèvres dat een diplomatieke vertegenwoordiger van de sultan ondertekende op 10 augustus 1920.

Het feit dat het Ottomaanse rijk als laatste aan de beurt was gekomen tijdens de Vredesconferentie van Parijs had gunstig kunnen zijn voor de verliezende partij. De rancune van de geallieerden was inmiddels wat ingetoomd en bovendien waren de Europese grootmachten op dat ogenblik meer begaan met de wederopbouw van hun landen, hun eigen interne politiek en nieuwe geostrategische ontwikkelingen. De geallieerden waren overigens zo oorlogsmoe dat nieuwe gevechten het laatste was waar zij zin in hadden.

De Ottomaanse Turken waren bovendien ook enigszins gerustgesteld door het twaalfde van Woodrow Wilsons beroemde veertien punten:

XII. The Turkish portion of the present Ottoman Empire should be assured a secure sovereignty, but the other nationalities which are now under Turkish rule should be assured an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development, and the Dardanelles should be permanently opened as a free passage to the ships and commerce of all nations under international guarantees.

Toch kwam het uiteindelijke verdrag niet in aanmerking voor een schoonheidsprijs. Uiteindelijk werd er op het vlak van grondgebied zelfs een veel hogere prijs geëist van de zieke man van Europa dan van Duitsland, dat nochtans de geallieerden veel zwaardere verliezen had toegebracht. Bovendien was er nauwelijks of geen rekening gehouden met Woodrow Wilsons twaalfde punt.

Het probleem was dat Frankrijk en Groot-Brittannië vastberaden waren om het Midden-Oosten onder elkaar te verdelen, in lijn met hun geheime Sykes-Picotverdrag, inclusief de rijke olievelden in Irak en op het Arabische schiereiland. Dat hadden zij, buiten medeweten van Amerika, afgesproken in 1916. Maar Italië wilde ook zijn deel van de koek, net als de Grieken die tijdens de oorlog (én de jaren daarna) ook heel zwaarwegende etnische zuiveringen hadden ondergaan in Anatolië en die eveneens nostalgisch werden naar hun roemrijke verleden (het Oude Griekenland was immers vele malen groter dan het huidige). Bovendien waren er nog de heikele Palestijnse en Armeense kwesties. Hoe dan ook schrokken de Ottomanen bij het zien van de uiteindelijke tekst van het Verdrag van Sèvres.

Daar waar het beruchte Verdrag van Versailles Duitsland hoofdzakelijk in een economische wurggreep had gebracht, raakte het Verdrag van Sèvres het Ottomaanse rijk in zijn existentie. De effectieve uitvoering ervan zou het verdere bestaan van het rijk heel onzeker hebben gemaakt.

Het rijk werd beperkt tot enkele delen van Anatolië plus een regio rond Ankara. Naast heel wat grondgebied, verloren zij bovendien een groot deel van hun soevereiniteit. Enkel de regio rond Ankara was niet bezet, maar de geallieerden behielden het uitdrukkelijke voorrecht om ook daar tussen te komen in geval van interne onrust en die was er in de afgelopen decennia altijd geweest. De Ottomaanse staatsschuld, hun centrale bank en douane kwamen onder toezicht van een internationale commissie, net als al hun doorvaarroutes (de Dardanellen, de Zee van Marmara en de Bosporus) waar alle internationale scheepvaart voortaan vrije doorvaart kreeg, zonder dat dat het rijk een cent zou opleveren. Daarbovenop werd het hen verboden zelf een oorlogsvloot te bezitten. Ze mochten wel nog een landleger behouden, maar

enkel met lichte bewapening en maximaal 50.000 manschappen (met daarbovenop een gendarmerie van 35.000 man). Wat ook allerm minst als een detail werd beschouwd door de Ottomaanse overheden is dat het verdrag voorzag in verregaande bepalingen voor de bescherming van de niet-Turkse minderheden op hun minieme grondgebied, met zelfs uitzicht op een onafhankelijke Koerdische staat. Minderheden kregen bovendien verregaande rechten en vrijheden op het vlak van taal, religie, onderwijs en verenigingsleven. Gedwongen bekeringen tot de islam uit het verleden werden nietig verklaard en bannelingen hadden het recht terug te keren, met teruggave van hun goederen.

De Ottomanen waren dan wel verslagen in de oorlog en vernederd door het verdrag, langs de zijde van de overwinnaars heerste nochtans geen triomfantelijk gevoel omdat de slaagkansen van het verdrag laag werden ingeschat. In zijn boek *Between the Wars 1919-1939* beschreef Philip Ziegler het scepticisme van de geallieerde staatsmannen over het verdrag dat ze zelf onderhandeld hadden en dat overigens door weinig hoogwaardigheidsbekleders werd ondertekend in een toonzaal van de beroemde porseleinfabriek *Manufacture nationale de Sèvres*, niet ver van Parijs:

The French president Raymond Poincaré, wryly remarked that it was only right that the Treaty should have been signed at Sèvres, famed for its manufacture of delicate porcelain: “It too is a fragile object. Perhaps a shattered vase.” He was not the only Allied statesman to doubt whether the settlement could survive for long. Winston Churchill expressed that uncertainty in typically flamboyant phrases: “Loaded with follies, stained with crimes, rotted with misgovernment, shattered by battle, worn down by long disastrous wars, his Empire falling to bits around him, the Turk was still alive.”³⁰

Omdat zo veel partijen verlekkerd waren op het Ottomaanse grondgebied en iedereen het onderling gekibbel intussen beu was, hadden de geallieerden niet beter gevonden dan iedereen van hen rijkelijk te bedienen. Anderzijds maakten, buiten Winston Churchill, – die ontslag had genomen als minister van Marine na de Britse nederlaag tegen de Ottomanen in Gallipoli³¹ – weinige geallieerden zich echt druk over het weerwerk dat vanuit Turkse hoek nog kon verwacht worden. Tegen beter weten in wilden zij zo snel mogelijk de Ottomaanse bladzijde omslaan. Maar dat was in ieder geval zonder generaal Mustafa Kemal Pasja gerekend.

Wat in het kader van dit werk hoe dan ook van belang is aan de latere geschiedenis van het Ottomaanse rijk is dat de strijdkrachten altijd heel zichtbaar aanwezig zijn geweest in de samenleving. Ook al kwamen de militairen niet voortdurend tussen in de politiek, zij hielden

³⁰ (Ziegler, 2016).

³¹ Als minister van Marine had Churchill gesteld dat om de centrale mogendheden te verslaan, men moest beginnen met de ‘zachte onderbuik van de draak’, waarmee hij het Ottomaanse rijk bedoelde. Toen de Russische tsaar aandrong bij de Britten om actie te ondernemen tegen het Ottomaanse rijk zegden zij toe, ook al beschikten zij daarvoor niet over landmachtstroepen. Churchill en zijn admiraal Sackville Carden besloten dat het doenbaar moest zijn om met enkel slagschepen en mariniers de Dardanellen te veroveren, wat een gigantische misvatting bleek te zijn, toch zeker nadat de Britse admirals per vergissing het verrassingselement hadden prijsgegeven.

Het plan om via Gallipoli Istanbul te veroveren draaide voor de Britten uit op een bloedbad. Churchill nam daarvoor – terecht of niet – de verantwoordelijkheid op zich door af te treden als minister. De rest van de oorlog vocht hij in het Belgische Henegouwen als commandant van een Schots bataljon, met de relatief bescheiden graad (voor een ex-minister van Marine) van luitenant-kolonel. Algemeen werd toen aangenomen dat zijn ontslag als minister het einde van zijn politieke carrière betekende. De geschiedenis heeft aangetoond dat ook dat een gigantische misvatting bleek te zijn.

haar wel permanent scherp in het oog en van zodra zij het nodig achtten kwamen zij alsnog tussen om zogenaamde orde te scheppen. Voorts waren heel wat burgerlijke toppolitici voormalige legergeneraals. Wat die zaken betreft is er zonder meer een continuüm tussen het late Ottomaanse rijk en de moderne republiek Turkije die op het punt stond vorm te krijgen. Voorts zou ook het hele klimaat rondom het Tanzimaat nog een belangrijke invloed hebben tijdens de beginjaren van de Turkse republiek.

Hoofdstuk 3: HET JONGE TURKIJE

1. De Turkse onafhankelijkheidsoorlog

Het Verdrag van Sèvres kwam grotendeels neer op een verregaande verdeling van het Ottomaanse grondgebied, niet alleen onder Frankrijk, Groot-Brittannië en Italië, maar ook onder hun Armeense en Griekse beschermelingen. De Jonge Turken waren echter vastberaden om zich daar niet bij neer te leggen. Reeds vóór de voltooiing van het verdrag organiseerden zij in de meest bedreigde gebieden van Anatolië campagnes om de bevolking te mobiliseren voor hun strijd voor het behoud van alle Turks-Ottomaanse gebieden waar moslims de meerderheid vormden. Congressen werden georganiseerd waarin werd gewezen op het principe van het zelfbeschikkingsrecht der volkeren én op Wilsons twaalfde punt.

In de loop van 1919 – dus nog steeds vóór het verdrag – werd een nationale beweging opgericht die zich met restanten van het Ottomaanse leger en guerrillabenden organiseerde in een gewapend verzet tegen de bezetters. In mei en juni van 1919 vonden al de eerste zware gevechten plaats tussen etnische Grieken en ethische Turken en in de eerste helft van 1920 – dus nog steeds vóór het verdrag – waren ook al heuse veldslagen losgebroken tussen de Turken en de Fransen, ook al waren die laatste toen al behoorlijk oorlogsmoe.

Toen de Jonge Turken het gevoel kregen dat de kalief inschikkelijk was ten aanzien van de geallieerden en zeker toen die zich onvoorwaardelijk neergelegde bij het Verdrag van Sèvres, ontstond er een breuk tussen de Jonge Turken en het Ottomaanse regime. Het geweld tussen de beide partijen bleef aanvankelijk relatief beperkt, maar de doelstellingen liepen voortaan uiteen. Het Ottomaanse regime wilde het beste maken van het Verdrag van Sèvres. De Jonge Turken daarentegen zouden het te vuur en te zwaard bestrijden.

In het licht van de verdere geschiedenis van Turkije is het daarbij heel opmerkelijk dat religie behoorde tot de motieven voor die Jonge Turkse onafhankelijkheidsstrijd. Het etnische profiel waaraan werd gerefereerd was immers dat van de Turkse moslim en voorts ging het aanvankelijk ook niet over de vestiging van een Turkse seculiere republiek, maar wel degelijk over de instandhouding van het kalifaat, weliswaar in constitutionele vorm. Dat was echter zuiver om pragmatische redenen, want dat religieuze element strookte allerminst met de ideologie van de Jonge Turken, alleen realiseerden zij zich dat de plattelandsbevolking (maar ook belangrijke delen van de Turkse elite) toen nog niet kon overtuigd worden om te strijden voor een lekenstaat.

Het charisma van Mustafa Kemal Pasja zou er in grote mate toe bijdragen dat de Jonge Turken uiteindelijk een heel belangrijke maatschappelijke kracht werden in wat overbleef van het oude rijk. Vooral hij verenigde deze krachten in de Turkse Nationale Beweging. Op 21 juni 1919 verscheen de zogenaamde Amasya-circulaire, een omzendbrief waarin vier legerofficieren – waaronder Mustafa Kemal Pasja – ten gevolge van een vergadering in Amasya, de oprichting van een nationale beweging aankondigden die zich zou verzetten tegen zowel het verdrag (dat komen zou) als tegen de bezettingsmachten in hun rijk. Daarop volgde, nog steeds in 1919, een reeks congressen tijdens dewelke de doelstellingen en verzetsacties van deze beweging werden geconcretiseerd.

Op 5 april 1920 sloot sultan Mehmed VI, onder druk van de geallieerden officieel het Ottomaanse parlement, terwijl Damat Ferid Pasja – een aartsrivaal van de Turkse revolutionairen – aangewezen werd als de nieuwe grootvizier.

Vijf dagen later kondigde Sjeikh ul-Islam Dürrizade Abdullah een fatwa af tegen de Jonge Turken, waarin werd opgeroepen hun leiders te doden, maar diezelfde dag nog stelde de moefiti van Ankara, Rifat Börekçi, een tegenfatwa op die werd ondertekend door honderden clericici om de eerdere fatwa van Sjeikh ul-Islam nietig te verklaren.

Op 23 april 1920 hield de Turkse Grote Nationale Assemblee, opgericht op basis van volksoevereiniteit en los van elke band met de sultan of het Ottomaans regime, haar openingszitting, waarbij generaal Mustafa Kemal Pasja werd verkozen tot haar voorzitter.

In de geschiedenisboeken staat deze gebeurtenis niet geboekstaafd als een (militaire) staatsgreep, maar de facto werd daar de laatste daadwerkelijke politieke macht van de eeuwenoude Ottomaanse monarchie afgenomen en overgenomen door een Turks assemblee onder leiding van een generaal. De enige noemenswaardige politieke daad die de Ottomaanse overheid nadien nog heeft gesteld was dus de ondertekening van het Verdrag van Sèvres.

In de eigenlijke onafhankelijkheidsoorlog zouden de Turken drie fronten openen; in het Westen tegen de Grieken, in het Oosten tegen de Armeniërs en in het zuiden tegen de Fransen. Daarenboven moesten zij het in diverse steden opnemen tegen royalisten en separatisten die vooral in Istanbul gesteund werden door Britten en Italianen.

Zowel aan het oostelijk front, tegen de Republiek Armenië in 1920-21, als aan het westelijk front, tegen Griekenland in 1921-22, slaagde de nationale verzetsbeweging erin haar tegenstanders uit Anatolië te verdrijven. Uiteindelijk werden de Fransen niet echt op het slagveld verslagen, maar voor alle onderhandelaars van het Verdrag van Sèvres werd het gaandeweg duidelijk dat dit verdrag moest worden herzien, wat vanaf november 1922 ook gebeurde. Bij die besprekingen kwam het Ottomaanse regime helemaal niet meer ter sprake en dit keer zou het niet meer gaan over een dictaat, zoals dat van Sèvres, dat de Ottomanen hadden moeten ondergaan zonder bij de besprekingen betrokken te zijn. Dit keer betrof het wel degelijk een onderhandelde overeenkomst tussen enerzijds de Turkse revolutionairen en anderzijds Griekenland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Italië, Japan, Roemenië en het Koninkrijk van Serviërs, Kroaten en Slovenen.

De delegatie van de Turkse revolutionairen werd geleid door generaal Mustafa İsmet (die later, onder de naam İsmet İnönü, premier van Turkije zou worden). Wellicht wilde generaal Kemal de vrijheid behouden om van op afstand de overeenkomsten die İsmet had bedongen goed of af te keuren teneinde zijn gezicht te kunnen redden in geval van mislukking.

Op 24 juli 1923 werd, na heel moeizame onderhandelingen, de ‘Vrede van Lausanne’ getekend, waarbij de grenzen van de toen nog niet opgerichte republiek Turkije werden vastgelegd. Het verkreeg opnieuw Oost-Thracië en ontving van Griekenland opnieuw de omgeving van İzmir. Cyprus werd toegewezen aan de Britten en de Dodekanesos aan de Italianen. In het zuidoosten werd de Turkse grens met het toenmalige Frans Syrië vastgelegd. In ruil haalden de Turken hun volksgenoten weg uit de stad Saloniki en het in 1913 al door Griekenland bevrijde Macedonië. Voorts werd met geen woord gerept over de rechten van minderheden in de nieuwe republiek.

Daarmee werden niet alle aanvankelijke eisen van de Jonge Turken ingewilligd – onder meer de olierijke gebieden ten noorden van Syrië en Irak hebben ze laten vallen – maar toch werd dit door hen als een triomf onthaald. Hun ultieme doel – een eigen volwaardige en levensvatbare politieke entiteit – was in ieder geval bereikt.

Wat van belang is in het kader van dit werk is dat zowel de onafhankelijkheidsstrijd als de oprichting van Turkije werd geleid door een figuur die optrad als zowel de politieke als de militair leider. Er was dus geen burgerlijke politieke macht die de militaire overheid

aanstuurde, aangezien de politiek militaire en operationeel militaire leiding in handen waren van één persoon: Mustafa Kemal Pasja.

2. De oprichting van de republiek Turkije

Na het einde van de Turkse bevrijdingsoorlog werd in november 1922 het sultanaat officieel afgeschaft en twee maand na de ondertekening van de Vrede van Lausanne, op 29 oktober 1923, kondigde Mustafa Kemal voor de Turkse Grote Nationale Assemblee in Ankara officieel de opheffing aan van het Ottomaanse rijk en tegelijk de oprichting van de Republiek Turkije. Pas in 1924 zou ook het kalifaat worden afgeschaft.³²

Hoewel de piepjonge republiek natuurlijk nog maar een fractie was van wat het Ottomaanse rijk ooit was geweest, toch was het nog 25 maal groter dan België, maar de bevolking telde slechts 13,5 miljoen inwoners.

De demografie van deze jonge staat was in de jaren daarvoor weliswaar heel grondig hertekend. Niet alleen woonde er een kwart minder dan bij de aanvang van de Eerste Wereldoorlog, maar ook de samenstelling van de bevolking was sterk geëvolueerd. Van 1911 tot 1922 was het land bijna onafgebroken in oorlog geweest (de Turks-Italiaanse oorlog, twee Balkanoorlogen, de Eerste Wereldoorlog en de Onafhankelijkheidsoorlog) wat een enorme tol had geëist aan mensenlevens. De meesten onder hen waren overigens niet gevallen in de strijd, maar omgekomen door ontbering (tyfus, cholera, malaria...).

Eeuwenlang was de boerenbevolking van Anatolië de grootste kweekvijver geweest voor de soldaten van de Ottomaanse strijdkrachten, waardoor vooral de bevolking van het Aziatische deel van Turkije sterk was uitgedund. Daarnaast werden in 1915-16 vele honderdduizenden Armeniërs uitgemoord door de Jonge Turken. Toen in augustus 1922 de invasie door het Griekse leger op een sisser uitdraaide, waren de ruim een miljoen Griekse inwoners van Anatolië weggevlucht en wat van hen overbleef werd in 1923-24 grotendeels uitgewisseld tegen de moslimbevolking van Griekenland.

Daar waar aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog slechts 80% van de bevolking van Anatolië islamitisch was, was dat in 1923 opgelopen tot 98%. Aangezien de effectieve onafhankelijkheidsoorlog zich meer had gericht op grondgebied dan op etniciteit, kende de nieuwe republiek ook belangrijke minderheden, zoals Koerden, Arabieren en een groot aantal kleinere gemeenschappen uit de oude Ottomaanse provincies in de Balkan en rond de Zwarte Zee, zoals Pomaken (Bulgaarse moslims), Krim-Tataren, Bosniërs en Albanen. In totaal bestond een kwart van de bevolking uit migranten van eerste of tweede generatie, maar deze werden niet noodzakelijk achtergesteld. Velen onder hen behoorden tot de politieke en militaire elite, zoals Mustafa Kemal zelf (die van Griekse afkomst was). Die etnische diversiteit zou weliswaar artificieel worden weggewerkt door in de grondwet te stellen dat elke inwoner van Turkije een Turk is en dat de Turken één en slechts één volk zijn.

Hoe de nieuwe Turkse republiek zich verhiel tot het Ottomaanse sultanaat was bij aanvang behoorlijk onduidelijk. In 1921 was de verjaardag van de laatste sultan in Ankara nog plechtig gevierd met een militaire parade, maar tijdens de onafhankelijkheidsoorlog had Mehmed VI zich volgens heel wat Turken te zeer als een handpop van de Britten gedragen en

³² Mehmet VI werd als laatste sultan verbannen en de assemblee wees diens neef en kroonprins Abdülmecit II aan als nieuwe kalief, dus met een zuiver religieuze functie. In maart 1924 zou de assemblee beslissen om ook het kalifaat af te schaffen, waarna ook Abdülmecit II het land werd uitgezet.

toen hij in november 1922 aan boord van een Brits oorlogsschip het land ontvluchtte, werd zijn neef Abdülmecid door de regering niet meer tot sultan, maar enkel tot kalief uitgeroepen. Dat bleef hij ook tot aan de afschaffing van het kalifaat en de verbanning van de Ottomaanse keizerlijke familie uit Turkije in maart 1924.

Intussen bleef de Ottomaanse grondwet van 1876 wel nog van kracht tot april 1924, net als de zogenaamde ‘Wet op de Fundamentele Organisatie’ die het de verzetsbeweging mogelijk had gemaakt om de facto als republiek te functioneren, zolang de toenmalige hoofdstad Istanbul door de Britten was bezet.

Naast de Turkse republiek, waren ook landen als Bulgarije, Griekenland, Albanië, Syrië en Irak voortgekomen uit het voormalige Ottomaanse rijk, maar Turkije vormde wel het hart van het oude rijk, waardoor het ambtenarenapparaat en het officierskorps vrijwel in hun geheel overgingen in dienst van de nieuwe republiek. Daartegenover stond wel dat Turkije ook 60% van de Ottomaanse staatsschuld op zich diende te nemen.

3. De figuur en ideologie van Mustafa Kemal Atatürk

a. Mustafa Kemal Atatürk

Een van de belangrijkste redenen die wordt opgegeven voor het feit dat de democratie het sterkste staat in landen met een overwegend christelijke religieuze traditie³³ en dat dat veel moeizamer verloopt in landen met een overwegend islamitische religieuze traditie³⁴, is dat – zoals intussen reeds vermeld – de oprichter van het christendom enkel een religieuze leider was, terwijl de oprichter van de islam zowel een religieus, een politiek als een militair leider was.³⁵ Welnu de oprichter van de Turkse republiek – Mustafa Kemal Pasja – was dan wel geen religieus leider, maar wel zowel een politiek als een militair leider.

Hij werd geboren in een deel van het Ottomaanse rijk dat momenteel tot Griekenland behoort en begon zijn militaire carrière als cadet aan de militaire lager secundaire school van Saloniki, waarvoor hij zich zonder medeweten van zijn ouders had ingeschreven. Daar zou hij de bijnaam ‘kemal’ hebben aan overgehouden, wat zoveel betekent als ‘de volmaakte’. Volgens de overlevering werd die bijnaam bedacht door zijn wiskundeleraar, kapitein Üsküplü Mustafa Efendi, maar volgens biograaf Andrew Mango zou hij zichzelf die naam hebben toegeëigend, als een eerbetoon aan de nationalistische poëet Namık Kemal, wiens literatuur

³³ Van de twintig landen die in de laatste editie van de *Democracy Index* het label *full democracy* hebben toebedeeld gekregen, is enkel in Mauritius het christendom niet de dominante religie (maar wel het hindoeïsme).

³⁴ Volgens de laatste editie van de *Democracy Index* is Maleisië het hoogst gerangschikte land met een moslimmeerderheid, op een bescheiden 52ste plaats. Geen van de beide NAVO-bondgenoten met een islamitische meerderheid – Turkije en Albanië – kregen het label *full democracy* of *flawed democracy*, maar wel *hybrid regime*.

³⁵ Een tweede belangrijke reden die begrijpelijk kan maken waarom de democratie het moeilijker schijnt te hebben in landen met een islamitische meerderheid is dat de islamitische wereld voor het eerst kennis maakte met de democratie tijdens de koloniale periode. Logischerwijs kwamen voor de gekoloniseerde islamitische volkeren de democratische principes van vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid over als een bijzonder misplaatste grap en een summum van hypocrisie.

nochtans verboden was voor cadetten.³⁶ Vervolgens trad hij in 1896 toe tot de militaire hoger secundaire school van Monastir en in 1899 tot de Ottomaanse militaire academie. Die laatste was opgericht meteen na de uitschakeling van de Janitsaren en de school van Monastir was opgericht tijdens het Tanzimaat, waardoor deze beide instellingen onderwijs aanboden in de geest van deze hervormingen, met andere woorden, zij ambieerden ‘modern’ te zijn en in Turkije was dit quasi synoniem voor ‘westers’.

Heel vroeg in zijn loopbaan werd hij reeds gearresteerd en voor enkele maanden gevangengezet wegens anti-monarchale activiteiten. Kennelijk heeft dat geen schade toegebracht aan zijn militaire carrière, ook al sloot hij zich, kort na zijn vrijlating, aan bij een klein revolutionair genootschap van hervormingsgezinde officieren, genaamd *Vatan ve Hürriyet* (d.i. ‘Moederland en Vrijheid’).

Kort na de oprichting van het Comité van Eenheid en Vooruitgang sloot hij zich aan bij deze partij, al zou hij al snel bekend staan als een kritisch partijlid dat het vaak oneens was met het beleid dat aan de top ervan werd gevoerd. Zo bepleitte hij een apolitieke rol voor de strijdkrachten, iets wat hem allerm minst in dank werd afgenomen door de partijleiding. Niettemin nam hij als Jonge Turk deel aan zowel de coup van 1908 als aan het 31-maart-incident van 1909.

Volgens historicus Patrick Kinross was Mustafa Kemal de enige Turkse generaal van de Eerste Wereldoorlog die geen enkele nederlaag had ondergaan tijdens zijn veldslagen³⁷ en het was tijdens de Slag om Gallipoli dat hij bekendheid had verworven als nationale held.

Zoals eerder vermeld, nam hij aan het eind van de oorlog het bevel over van de Legergroep Yildirim. Nadien werd hij opnieuw bevorderd tot inspecteur van het negende leger en vervolgens ging hij in op het verzoek van de sultan om de door de geallieerden bevolen demilitarisering van de Ottomaanse legers in goede banen te leiden, dit ondanks zijn antipathie voor de sultan en ondanks het feit dat hij toen deel uitmaakte van de top van de militaire vleugel van het Comité.

Toen de geallieerden in 1919 lucht kregen van zijn nationalistische beweging en de plannen die deze had, werd hij ontboden bij de sultan, waarna hij zijn ontslag indiende bij het ministerie van Oorlog. Dit betekende echter allerm minst het einde van zijn militaire loopbaan. Heel wat topgeneraals van wat overbleef van de Ottomaanse strijdkrachten – onder meer de opperbevelhebber Kâzım Karabekir en İsmet İnönü, de latere onderhandelaar in Lausanne – sympathiseerden met hem en liepen over naar zijn kamp. Zeker na de ondertekening van het Verdrag van Sèvres liep het merendeel van de Ottomaanse strijdkrachten over naar het kamp van Mustafa Kemal om hem te steunen in zijn onafhankelijkheidsoorlog.

Toen hij op 23 april 1920 de Turkse Grote Nationale Assemblee opende, bleken ook heel wat leden van dit nieuwe Turkse parlement oudgedienden te zijn van het ontbonden Ottomaanse parlement. Toen een Grieks invasieleger nog slechts enkele kilometers verwijderd was van het parlamentsgebouw, kreeg Mustafa Kemal bovenop zijn functie van parlamentsvoorzitter ook die van opperbevelhebber van het leger. In die laatste hoedanigheid verdreef hij de beter uitgeruste en talrijkere Grieken tijdens de Slag om Sakarya, wat hem een promotie tot veldmaarschalk opleverde.

Na de afkondiging van de nieuwe republiek werd Mustafa Kemal verkozen tot de eerste president van Turkije, een functie die hij zou blijven uitoefenen tot aan zijn dood in 1938. Een

³⁶ (Mango, 2004, p. 37).

³⁷ (Kinross, Atatürk. Rebirth of a Nation, 1972, p. 210).

goede maand voor de afkondiging van de nieuwe republiek had hij nog een nieuwe politieke partij opgericht, de *Halk Fırkası* (oftewel ‘Volksdivisie’). In 1924 zou deze worden omgedoopt tot de *Cumhuriyet Halk Fırkası* (d.i. ‘Republikeinse Volksdivisie’) om pas in 1935 haar definitieve naam te krijgen, de *Cumhuriyet Halk Partisi* of CHP (d.i. de ‘Republikeinse Volkspartij’). Van bij haar oprichting, in 1921, tot aan zijn dood zou Mustafal Kemal ononderbroken de onbetwiste leider blijven van deze eenheidspartij.

In 1934 opende het parlamentslid en voorzitter van de Turkse Taalassociatie, Saffet Arıkan, een taalcongres waarin hij verwees naar zijn staatshoofd als *Ulu Önderimiz Ata Türk Mustafa Kemal*, wat zo veel betekent als ‘onze grootse leider en vader der Turken Mustafa Kemal’. In diezelfde periode werd een systeem van familienamen ingevoerd – wat in het Ottomaanse rijk nooit heeft bestaan – en bovendien werd het Ottomaanse adeldom ontbonden, waardoor Mustafa ‘Pasja’, uiteindelijk Mustafa ‘Atatürk’ werd – vader der Turken – of liever nog ‘Kemal Atatürk’, de volmaakte vader der Turken.

b. Het kemalisme

(1) *De Jong Turkse wortels van het kemalisme*

Om de politieke geschiedenis van de Turkse republiek enigszins te kunnen begrijpen is het van belang de ideologie van Kemal Atatürk te kennen, evenals de bronnen waarop hij zich heeft gebaseerd om tot die ideologie – het kemalisme – te komen.

Hoewel hij vaak kritisch was geweest over het beleid aan de top van de Jonge Turken, was hij wel een overtuigd aanhanger van de Jong Turkse ideologie die aan de grondslag lag van deze beweging en die teruggaat tot het Tanzimaat.

De uiteindelijke bestaansreden van de Jonge Turken was de strijd voor het voortbestaan van een Ottomaanse of Turkse politieke entiteit die volgens hen enkel kon gegarandeerd via grondige modernisering. Daarvoor werd naar West-Europa gekeken, meer bepaald naar Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland.

We spreken over de tweede helft van de negentiende eeuw – sowieso de meest atheïstische periode ooit in de westerse filosofie – en hun oog viel op de meest progressieve filosofische strekkingen van die tijd, namelijk het positivisme van Saint-Simon en Auguste Comte – beiden anciens van de militaire academie *École polytechnique* – maar ook het materialisme³⁸ en het darwinisme. Hoewel deze drie strekkingen onmiskenbare verdiensten hebben gehad en een belangrijke neerslag kennen in de hedendaagse wijze van wetenschapsbeoefening, bestonden er in die tijd excessieve opvattingen daaromtrent die

³⁸ In de negentiende eeuw was in Duitsland het materialisme voortgekomen als een kritiek op het Duits idealisme – onder leiding van Georg Wilhelm Hegel – dat stelde dat aan de materiële wereld, zoals we die kennen, steeds een gedachte of een idee voorafging. Voor de bouw van een huis bijvoorbeeld, bestaat dit eerst in het hoofd van de architect, alvorens het geconcretiseerd wordt in materie. Materialisten zouden daarop hebben geantwoord dat de gedachten van de architect bepaald worden door de materie waarover hij beschikt. In feite bestond het materialisme als strekking reeds in de antieke filosofie. Aristoteles had deze echter min of meer ontkracht met een ander argument, hij stelde namelijk dat de vorm primeert op de materie. Zo kan men een houten huis bouwen en het vervolgens afbreken om met datzelfde hout een boot te maken. In die zin is de vorm – en niet de materie – bepalend voor ieder artefact; het is niet de materie die bepaalt of iets een huis of een boot is, maar wel de vorm. In de Oudheid werd Aristoteles’ kritiek nooit afdoende weerlegd, maar in de negentiende eeuw kende het een heropleving, deels als gevolg van het opkomende atheïsme. Wat zou immers de gedachte zijn geweest die voorafging aan de natuur? Het darwinisme was de eerste strekking die een wetenschappelijk alternatief kon bieden voor het religieus creationisme (ook al waren de meest rabiate atheïsten in Duitsland toen nog idealisten, met name de Jong- of Links-Hegelianen).

‘sciëntistisch’ werden genoemd. Hoewel er altijd wel serieus menende aanhangers hebben bestaan van deze strekking – die grosso modo staat voor het geloof dat wetenschap de enige of toch de meest aangewezen manier is om zowat eender welk maatschappelijk probleem op te lossen – werd en wordt deze term toch vooral gebruikt om te verwijzen naar een *overdreven* geloof in de mogelijkheden van de wetenschap. De zogenaamde sciëntisten waren vaak te vinden onder rabiate antiklerikalen die zelf niet noodzakelijk wetenschappers waren.

De Jonge Turken realiseerden zich dat hun rijk geen Verlichtingsperiode had gekend, terwijl dat in West-Europa een langdurige en heel ingrijpende periode was geweest die ons denken tot op heden sterk beïnvloedt. Het leek erop dat zij zichzelf daarom een spoedcursus in Verlichting wilden aanmeten door zich kritiekloos onder te dompelen in de meest revolutionaire ideeën van die tijd en liefst op een zo eenvoudig mogelijke manier. Dat maakte hen dan ook kwetsbaar om te vervallen in een vorm van sciëntisme, dus in de betekenis van een ‘overdreven geloof’ in de mogelijkheden van de wetenschap, wat effectief ook gebeurde.

In zijn intellectuele biografie van Atatürk weidde Şükrü Hanioglu hier een hoofdstuk aan, genaamd *The Scientism of the Young Turks*. Daarin schreef hij:

Mustafa Kemal’s attitudes and policies were to be shaped to an extraordinary degree by the ideas he encountered and the experiences he underwent as an activist in the Young Turk movement.

An overwhelming number of these young men were disciples of a peculiar mid-nineteenth-century German philosophy known as Vulgärmaterialismus. This was a vulgarized version of the doctrine of materialism, fusing popular notions of materialism, scientism, and Darwinism into a simplistic creed that upheld the role of science in society. The late Ottoman version of this materialism was a further simplification of the German original and a medley of highly disparate ideas, the common denominator of which was the rejection of religion.³⁹

Voorts schreef hij:

It is impossible to understand the policies of Mustafa Kemal without recognizing that he belonged to the educated class of a generation that embraced a crude conception of science as a panacea for the ills of the empire, and saw in the doctrine of vulgar materialism an indispensable manual for constructing a prosperous, rational, and irreligious modern society.⁴⁰

Misschien trachtten de Jonge Turken wel om progressiever en moderner te zijn dan de Europeanen, hopen dat hun land West-Europa zo zou kunnen evenaren of zelfs overtroeven in welvaart en vooruitgang. Wat hen daarbij echter ontging was dat wetenschap dialectisch voortschrijdt op basis van kritiek. Dat was een gedachte die zowat alle Duitse intellectuelen hadden overgenomen van de Duitse idealist Hegel, niet in het minst de materialisten. De Jonge Turken – met hun verdere vulgarisering van het Duitse ge vulgariseerde materialisme – aanvaardden daarentegen klakkeloos de meest radicale vormen van sciëntisme.

Zo werd het boek *Kraft und Stoff* van de Duitse fysioloog Ludwig Büchner nauwelijks verkocht in Duitsland en had het daar geen noemenswaardige impact in academische of politieke middens. De Turkse vertaling ervan was voor de Jonge Turken echter bijna een bijbel. Hetzelfde gold in mindere mate ook voor het boek *Conflict between Religion and Science* van

³⁹ (Hanioglu, Atatürk: An Intellectual Biography, 2013, pp. 48-9).

⁴⁰ (Hanioglu, Atatürk: An Intellectual Biography, 2013, pp. 49-50).

de Engelsman John William Draper. Typerend voor de naïeve wijze waarop de Jonge Turken heel de samenleving trachtten te verwetenschappelijken was de arts Şerafeddin Mağmumi van de Koninklijke Medische Academie van Istanbul die pleitte voor een verbod op poëzie vanwege het onwetenschappelijke karakter ervan.

In Europa verschenen heel wat populaire tijdschriften over wetenschap – zoals *Die Gegenwart*, *Die Natur* en *Science pour tous* – maar die pretendeerden allerm minst enig academisch niveau te hebben. Deze tijdschriften leken echter het niveau van de Ottomaanse wetenschappelijke literatuur te overtreffen. Van die populaire Europese tijdschriften verschenen dan ook varianten in het sultanaat die heel ernstig werden genomen in sommige van de hoogste intellectuele middens. Door elkaar verschenen daarin artikels als ‘Chemielessen voor iedereen’, technische verklaringen voor bovennatuurlijke fenomenen en revolutionaire staatsopvattingen.

De Jonge Turken meenden kortom dat om hun rijk te redden het min of meer was aangewezen dat het land zou worden bestuurd door sciëntisten. Zij realiseerden zich evenwel dat men dat discours niet verkocht zou krijgen aan de plattelandsbevolking van Anatolië, waardoor zij aanvankelijk pogingen ondernamen om te beargumenteren dat de islam in essentie materialistisch van aard is. Daarmee haalden zij zich echter de woede van de hoogste clerus op de hals met het verwijt ‘*trying to change Islam into another form and create a new religion while calling it Islam.*’⁴¹ Als gevolg daarvan zouden zij voorlopig discreet blijven over deze onderwerpen en enkel pleiten voor de politieke consequenties ervan, althans die consequenties die de volksmassa’s wel kon overtuigen.

De politieke consequentie van radicaal sciëntisme is overigens niet de democratie, maar wel de technocratie. Volgens de genoemde opvattingen is de modale burger immers onvoldoende onderlegd om te weten wat goed voor hem is en gezien het belabberde onderwijsniveau binnen het Ottomaanse rijk gold dat daar nog meer dan in West-Europa. De kemalisten zouden op termijn dan wel de democratie preken, maar de gedachte dat het establishment – en soms eerder het militaire dan het burgerlijke establishment – beter weet dan de burgers wat goed voor hem is, zou een pijnpunt blijven in de republiek.

Naast idealist was Hegel ook een heel gerenommeerd staatsfilosoof en het grote belang dat hij hechtte aan ‘de staat’ was eveneens buitengewoon invloedrijk in het West-Europa van de negentiende eeuw. Hoewel de Jonge Turken, als materialisten, Hegels idealisme enkel konden afwijzen, sprak zijn staatsfilosofie hen des te meer aan (zonder daarbij evenwel naar Hegel te verwijzen).

Via de oprukkende staat-natie gedachte werd daarmee ook al snel de brug gemaakt naar het sterk opkomende nationalisme dat toen waaide over heel Europa. Sinds mensenheugenis was het Ottomaanse rijk echter een smeltkroes van volkeren. Tijdens de hoogdagen van het rijk was die diversiteit en tolerantie zelfs een van de belangrijkste verklaringen voor zijn welvaart, maar naarmate het rijk afbrokkelde vormden de Turken steeds nadrukkelijker de dominante etnie van het rijk. Tot aan het einde de Eerste Wereldoorlog was dat nog niet zo in numerieke zin, maar uiteraard lag het politieke zwaartepunt van het rijk wel in Istanbul.

(2) *De zes pijlers van het kemalisme*

Zoals eerder werd aangegeven zou in de Turkse republiek er ten opzichte van het late Ottomaanse rijk nauwelijks iets veranderen op het vlak van de politieke en de prominent maatschappelijke rol van de strijdkrachten, waardoor naast sciëntisme (en onvermijdelijk

⁴¹ (Hanioglu, *The Young Turks in Opposition*, 1995, p. 215).

daarmee samenhangend, het atheïsme), het etatisme, het nationalisme ook het ‘militarisme’ behoren tot de grondslagen van de kemalistische ideologie. Intussen spreekt het bovendien voor zich dat – impliciet of expliciet – een zekere prowesterse ingesteldheid ook een niet te onderschatten onderdeel vormde van het kemalisme.

Deze ideologie moest echter verpakt worden op een manier die verteerbaar was voor het Turkse volk en die verpakking is tot op vandaag zichtbaar in het logo van Atatürks Republikeinse Volkspartij. In dat logo zijn namelijk zes pijlen verwerkt die verwijzen naar de zes pijlers die Atatürk naar voor heeft geschoven als de expliciete grondslagen van zijn ideologie. In 1927 nam Atatürk vier ervan op in zijn partijprogramma: republicanisme (*cumhuriyetçilik*), volksisme (*halkçılık*), nationalisme (*milliyetçilik*) en laïcisme (*laiklik*). Op het partijcongres waar de partij haar definitieve naam kreeg, in mei 1935, voegde hij er daar nog twee aan toe: etatisme (*devletçilik*) en reformisme (*devrimcilik*).

Het ‘republicanisme’ stond voor de definitieve afschaffing van het sultanaat en zeker van de absolute monarchie.

Hoewel achter het spreekgestoelte van de voorzitter van het Turkse parlement in grote letters de zin ‘*Soevereiniteit behoort, zonder enige beperking of voorwaarde, toe aan het volk*’ staat, kan vanuit westers oogpunt daarbij toch enig voorbehoud worden gemaakt. Het kemalisme heeft weliswaar elementen overgenomen uit Jean-Jacques Rousseau zijn *Du contrat social* van 1762, maar in Atatürks toelichting bij het concept ‘volksisme’ had hij het niet zozeer over Rousseau’s befaamde begrip van *la volonté générale* (zoals omschreven in *Du contrat social*), zijnde de wil van het volk, maar veeleer over het *welzijn* van het volk. Volgens de kemalistische ideologie is de opdracht van de politiek niet zozeer om de wil van het volk om te zetten in beleid, maar eerder om zorg te dragen voor wat zij noodzakelijk acht voor het welzijn van het volk. Hoewel het in westerse oren zowel arrogant als naïef klinkt dat het in een ideologie zit verwerkt dat de partij beter weet dan de burgers wat goed voor hen is, kan volledigheidshalve opgemerkt worden dat Atatürk ongetwijfeld oprecht was in die overtuiging en dit bijvoorbeeld geen voorwendsel was om zich persoonlijk te verrijken op de rug van de bevolking.

Ook het ‘nationalisme’ is een delicaat aspect van het kemalisme. De etnische diversiteit van het Ottomaanse rijk werd door de Jonge Turken gezien als een van de verklaringen van de afbrokkeling ervan. Maar het was evenzeer onder impuls van het Europese nationalisme van de negentiende eeuw dat de kemalisten van meet af aan en tot op heden erop gehamerd hebben dat alle staatsburgers van Turkije Turken zijn, dat dit één volk is, met één taal en dat de eenheid en ondeelbaarheid van het volk een zaak is van staatsbelang. Zo mochten bijvoorbeeld de Koerden zich niet meer als dusdanig noemen (voortaan zouden zij ‘Bergturken’ zijn) en werd het gebruik van hun eigen taal als ongrondwettelijk beschouwd. Artikel 66 van de Turkse grondwet bepaalt dat elke staatsburger van Turkije een Turk is en dat het kind van een Turkse vader of moeder automatisch een Turk is (ongeacht de cumulatie van een eventuele andere nationaliteit). Bovendien kan het burgerschap enkel ontnomen worden door een juridische veroordeling voor daden die onverenigbaar zijn met loyaliteit ten aanzien van het moederland. Tot 2008 was het zelfs ook nog zo dat volgens artikel 301 van het Turkse strafwetboek het bespotten van ‘Turksheid’ als een misdaad werd beschouwd. Het was pas in het kader van de toetredingsonderhandelingen met de EU dat Turkije, onder druk van de EU-onderhandelaars, dit artikel heeft geschrapt. Maar tot op heden is het bijvoorbeeld voor Turkse Koerden die al generatieslang in België wonen, in principe niet mogelijk om zich te ontdoen van het Turkse

staatsburgerschap, zelfs niet via gemengde huwelijken⁴², en kunnen zij bij een familiebezoek in Turkije altijd gearresteerd worden voor zaken die zouden ingaan tegen de eisen die worden gesteld aan elke Turkse staatsburger. Dat verklaart ook waarom sommige Turkse politici voor hun nationale verkiezingen campagne willen voeren in West-Europese landen (ook al verbiedt hun eigen wet dat).

Zoals eerder al uitvoerig werd besproken, mag het 'laïcisme' ook niet verward worden met de principes van scheiding van kerk en staat of godsdienstvrijheid. Religieuze aangelegenheden vielen in de piepjonge kemalistische republiek onder een eigen ministerie dat nauwlettend in het oog hield of de gelovigen zich wel strikt hielden aan de principes van de *laïcité*. Zo was het voortaan verboden om nog langer de traditionele Ottomaanse 'fez' te dragen. Dit hoofddeksel werd voordien nochtans niet zozeer als een religieus symbool gezien maar als iets traditioneel Ottomaans, maar de kemalisten zagen dat anders.

Ook het 'etatisme' is een aspect van de kemalistische ideologie waarbij men zich vragen kan stellen. In de twintigste eeuw werd immers vaak gedacht dat Hegels staatsverheerlijking had bijgedragen tot het opkomende totalitarisme. Hoe dan ook draagt etatisme altijd het risico in zich dat het volk onderschikt wordt aan de staat, terwijl in een gezonde democratie de staat eerder een middel is en het volk het doel. Meer concreet kan in crisissituaties het etatisme leiden tot de overtuiging dat talloze handelingen van burgers als staatsgevaarlijk worden beschouwd (zoals bijvoorbeeld een Koerd die zijn moedertaal spreekt).

Het 'reformisme' ten slotte is een zuiver vormelijk kenmerk dat vele ladingen kan dekken en in dit geval relatief is. Dit principe van reformisme kan wel een al te strak ideologisch dogmatisme temperen, maar de facto is het kemalisme altijd heel conservatief geweest inzake haar eigen grondslagen. Zo is een hervorming van de *laïcité* nooit aan de orde geweest, maar een sciëntist kan wel, omwille van nieuwe wetenschappelijke inzichten, nieuwe beleidsmaatregelen nodig achten.

Het was dus via het laïcisme en het volksisme (en enigszins via het reformisme) dat het sciëntisme van de Jonge Turken tot uiting kwam. Het etatisme en nationalisme werden daarentegen onverbloemd weergegeven, terwijl het militarisme geheel afwezig was in de zes grote programmapunten van de Republikeinse Volkspartij, maar de facto is het altijd een belangrijk aspect geweest van de kemalistische ideologie. Vergeten we bijvoorbeeld niet dat de partijleider en nationale president, Atatürk dus, een veldmaarschalk was.

Zonder op dit vlak te willen overdrijven, kan tot slot nog worden opgemerkt dat het kemalisme (*Kemalizm*) een ideologie is die niet alleen verwijst naar de figuur van Mustafa Kemal, maar ook naar de etymologische betekenis ervan, namelijk 'volmaakt', wat suggereert dat elke kritiek op deze ideologie a priori als aberrant werd beschouwd.

⁴² In de praktijk is het wel mogelijk dat Turkse ouders in het buitenland geen aangifte doen van de geboorte van hun kind bij de Turkse autoriteiten, maar voor de Turkse overheid is zelfs in dat geval het kind Turks. Dit is overigens een van de belangrijkste redenen waarom er in ons land momenteel stemmen opgaan om de mogelijkheid van een dubbele nationaliteit af te schaffen, zoals bijvoorbeeld in Nederland het geval is.

4. Het maatschappelijke leven in de eerste decennia van Turkije

a. De kemalistische republiek

Bij de investituur van Mustafa Kemal als eerste president van Turkije was hij bijzonder populair, niet alleen meer als veldheer van de Eerste Wereldoorlog, maar ook ronduit als redder en ‘vader’ van de Turken. Nog steeds hield hij zich in om voluit voor het beleid te gaan waarin hij geloofde. Zo is het nauwelijks bekend in het Westen dat hij in 1924 de islam officieel heeft ingesteld als staatsgodsdienst van de Turkse republiek, maar dat was slechts een heel voorlopige toegeving om de afschaffing van het kalifaat (in datzelfde jaar) beter verteerbaar te maken voor de bevolking.

Pas halfweg de jaren 1920 vielen de maskers af en konden de hervormingen die Kemal Atatürk voor ogen had ongehinderd worden doorgevoerd. Hij rekende daarvoor op drie opperofficieren: veldmaarschalk en voormalig chef van de generale staf Fevzi Çakmak, Kâzım Özalp die tijdens de onafhankelijkheidsoorlog zijn sporen had verdiend aan het Griekse front en tot slot nog een voormalige chef van de generale staf, İsmet İnönü, die dus onder meer het Verdrag van Lausanne had onderhandeld.

Gaandeweg trok de president alle staatsmachten toe naar zijn partij en zichzelf. Zo werd de wet op landverraad alsmaar strenger, de kieswet werd herhaaldelijk in zijn voordeel aangepast en uiteindelijk werd, naar aanleiding van een Koerdische opstand, elke vorm van politieke oppositie onmogelijk gemaakt via de Wet op de Ordehandhaving (*Takriri Sükun Kanunu*). Met zijn laatste politieke opponenten werd afgerekend tijdens twee showprocessen in de zomer van 1926, naar aanleiding van vermeende moordplannen op de president.

Hoewel Atatürk beweerde voorstander te zijn van een meerpartijensysteem⁴³, meende hij eenvoudigweg vast te stellen dat buiten zijn eigen partij, geen enkele andere wist wat goed was voor de Turken. Het gevolg was dat, met uitzondering van zes maanden in 1924-25 en drie maanden in 1930, de Republikeinse Volkspartij de enige politieke partij was in de jonge republiek die de president tolereerde (en waarvan hij dus de voorzitter was). Hij was immers vastberaden om zijn land in een ijtempo te moderniseren via een zogenaamde ‘sociale en culturele revolutie’. In lijn met het positivisme vervulden de kemalisten aldus hun zogenaamde plicht om als verlichte elite de achtergebleven massa op te voeden en te helpen.⁴⁴

⁴³ In 1930 had Atatürk zelf aan Ali Fethi Okyar gevraagd om een politieke partij op te richten, dus een oppositiepartij tegen zijn eigen Republikeinse Volkspartij. Maar toen Okyar zijn Liberale Republikeinse Partij (*Serbest Cumhuriyet Fırkası*) dan effectief had opgericht, kwam Atatürk al snel tot de conclusie dat deze partij te zeer beïnvloed was door islamitische reactionaire elementen, waarna hij de partij ophief.

⁴⁴ Op dat vlak was het de eerste positivist, namelijk Saint-Simon, die een heus politiek programma heeft uitgewerkt. Als adept van de meritocratie meende hij dat wetten gefabriceerd moeten worden in een parlement bestaande uit een Kamer der Vernieuwing en een Kamer van Onderzoek. De eerste Kamer moest voor meer dan 2/3 uit *ingénieurs civils* bestaan, veertig leden van de *Académie française* en nog wat topjuristen en topindustriëlen. De tweede kamer werd verkozen uit de beste chemici, fysici, biologen...

Als bedenker van het begrip 'klassenstrijd' meende Saint-Simon dat de samenleving bestond uit drie klassen: de eerste waren vooruitgangsendenkers, de tweede was rijk en conservatief en de derde was het bezitloze proletariaat. De vooruitgangsendenkers moesten het voortouw nemen om het bezitloze proletariaat op te voeden, te helpen én te beschermen tegen de tweede. Maar al was de egalitaire samenleving het theoretische einddoel, de facto meende

Sinds de Jong Turkse revolutie in 1908 was intussen al heel wat werk verzet op het vlak van de laïcisering van het rechtssysteem, het onderwijs en het bestuur, maar dat moest nog verder worden gezet. De islam was in 1924 dan wel opnieuw ingevoerd als staatsgodsdienst, maar in 1926 aanvaarde Turkije een licht aangepaste versie van het Zwitserse burgerlijk wetboek, waarin religieus gevoelige zaken zoals huwelijk, scheiding en erfenis naar westers (en dus niet naar islamitisch) model werden georganiseerd en uiteindelijk werd in 1928 de islam terug afgeschaft als staatsgodsdienst.

Volgens Andrew Mango begon het volk zich af te vragen waar het naartoe ging met de islam in Turkije en schreeuwden de mensen ‘*We are returning to the days of the first caliphs*’.⁴⁵ Daarmee werd verwezen naar de periode meteen na het onverwacht (natuurlijke) overlijden van de profeet Mohammed die toen geen levende mannelijke nakomeling had, waarna een bittere machtsstrijd was uitgebroken omtrent de opvolging, wat onder meer geleid heeft tot moord, oorlog en het schisma tussen sjiieten en soennieten.

Vanaf 1935 werd de *laïcité* volwaardig ingevoerd en, mits enige overdrijving kan men stellen dat die daarmee de nieuwe staatsgodsdienst was. In ieder geval ging het repressieve toezicht dat de Turkse staat van dan af hield op de instandhouding van de *laïcité* veel verder dan het toezicht dat werd gehouden op de islam toen die nog staatsreligie was. Heiligengraven werden gesloten, bedevaarten stopgezet, de hoofddoek werd ontmoedigd en traditionele hoofddeksels werden verboden (met de invoering van hoed en pet als alternatief). Op die manier werden kerk en staat echter niet gescheiden, eigenlijk in tegendeel. Precies om de religie uit het politieke en maatschappelijke leven te weren, oefende de staat – meer bepaald ‘het Presidium voor Religieuze Aangelegenheden’ – strikte controle uit over de religie.

Modernisering betekende voor de kemalisten niet alleen laïcisering, maar meer algemeen ‘verwestering’. Door de invoering van de Europese kalender, kloktijd en het alfabet zocht Turkije toenadering tot de verlichte wereld van West-Europa en nam het doelbewust afstand van het islamitische Midden-Oosten en zijn eigen verleden.

Bij aanvang van de dertiger jaren kreeg het regime een volwaardig totalitair karakter. In 2014 verscheen het boek ‘*Atatürk in the Nazi Imagination*’ van Stefan Ihrig, waarin uitvoerig wordt ingegaan op de fascinatie die met name Adolf Hitler koesterde voor Mustafa Kemal Atatürk. Daar waar hij in de jaren 1920 in de gevangenis was beland na de mislukte *Bierkellerputsch* en daar waar zijn land leefde onder ‘het dictaat van Versailles’ en de fantasie welig tierde dat de joden het land een dolksteek in de rug hadden toegebracht, had Atatürk het Verdrag van Sèvres naar de pullenmand verwezen, had hij zowel de sultan/kalief als de geallieerden overdonderd en verslaan en via etnische zuiveringen het multi-etnische Ottomaanse kalifaat omgevormd tot een mono-etnische militaristische ultranationalistische lekenstaat. Hitler zou Atatürk meermaals zijn ‘schitterende ster in de jaren 1920’ en zijn ‘grote

hij dat *la classe la plus nombreuse et la plus pauvre* het gewoon niet in zich had om haar lot in eigen handen te nemen.

Het is onduidelijk of ook de kemalisten meenden dat die derde klasse ooit in staat zou kunnen zijn om haar lot in eigen handen te nemen, maar het toenmalige Turkije lag nog grotendeels in puin van de oorlogen en de overgrote meerderheid van de bevolking was ongeletterd. Door de uitschakeling van hun politieke opposenten schoten er voor de kemalisten in ieder geval nog maar twee klassen over, zichzelf en de rest van het volk die zij zouden opvoeden en helpen via hun verlichte ideeën van wetenschap en technologie. Zie (de Saint-Simon, *Oeuvres de Claude-Henri de Saint-Simon. Tome 2 (L'Organisateur)*, 1966) en (de Saint-Simon, *La pensée politique de Saint-Simon*, 1979).

⁴⁵ (Mango, 2004, p. 394).

leraar' hebben genoemd.⁴⁶ Niet Mussolini, maar Atatürk zou Hitlers belangrijkste inspiratiebron zijn voor de ontwikkeling van zijn Führer-schap.⁴⁷ Ihrig schreef nog:

This hierarchy of his role models still echoed on in 1938, when Hitler described Atatürk as the great teacher, whose first student had been Mussolini and whose second was Hitler himself. This early Nazi, nationalist, and far-right "Turk fever" abated after the successful conclusion of the Turkish War of Independence in the Treaty of Lausanne [...], but especially after the failed Hitler Putsch months later. Once the Nazi's came to power, the early-Weimar hype about Turkey was continued and the previous exaggeratedly positive image of Turkey was reinstated as an official National Socialist image and part of party and state propaganda. The Nazi's practiced something of a minor cult around the New Turkey and Atatürk.⁴⁸

De Republikeinse Volkspartij strekte in ieder geval steeds verder haar tentakels uit om heel het Turkse maatschappelijke leven te domineren. Onnoemelijk veel verenigingen werden verboden en vervangen door bijvoorbeeld de Turkse vrouwengilde, de nationale journalistenbond en talloze andere organisaties die allemaal onder directe controle van de eenheidspartij stonden.

Niettemin bleef de partij ijveren om haar visie op het welzijn van de bevolking waar te maken. Zo kregen vrouwen reeds in 1930 stemrecht op gemeentelijk niveau en vanaf 1934 op elk niveau (in België was dit pas in 1948). Buiten de oude centra ontstonden ook nieuwe, westers aandoende steden, met parken, standbeelden en bioscopen. Het was ook in die verwarrende totalitaire jaren dat bijna alle provinciale centra van elektriciteit werden voorzien en er ontstond een kemalistische middenklasse van officieren, ambtenaren, leraren, artsen, advocaten en studenten.

Tot 1930 probeerden de kemalisten de economie te herstellen met een tamelijk liberaal programma, al zette de republiek ook een aantal Ottomaanse staatsmonopolies voort. Net als de Jonge Turken vóór hen probeerden zij een eigen 'nationale' bourgeoisie op te kweken. Dat werd nodig geacht, aangezien met de verdwijning van Grieken en Armeniërs ook vrijwel de gehele industriële en handelsbourgeoisie was verdwenen. Om diezelfde reden had het jonge Turkije ook nauwelijks boekhouders, ingenieurs, machinisten of lassers en de internationale contacten waarvan de export van hazelnoten, vijgen of tapijten afhankelijk was, waren verdwenen.⁴⁹

Al die verregaande moderniseringsprogramma's van de overheid lieten het platteland echter grotendeels links liggen, zeker dat van Anatolië. De boerenbevolking bleef daar grotendeels analfabeet, verstoken van infrastructuur en gedompeld in armoede. Overal stonden nog verwoeste huizen en ingestorte bruggen ten gevolge van de oorlog en verharde wegen waren er überhaupt nooit geweest. Op die manier waren vele dorpen onbereikbaar en compleet geïsoleerd van de buitenwereld, met uitzondering van de alziende ogen van paranoïde militairen en gendarmen.

Tegelijk werd hard gewerkt aan de natievorming. Elke vorm van taalkundige, religieuze en etnische diversiteit moest worden opgeheven ten behoeve van de Turkse identiteit. Elke

⁴⁶ (Ihrig, 2014, p. 228).

⁴⁷ (Ihrig, 2014, pp. 91-8, 105).

⁴⁸ (Ihrig, 2014, pp. 223-4).

⁴⁹ (Zürcher, De Republiek Turkije. Levensverhaal van een tachtigjarige, 2002, p. 19).

uiting van een identiteit die daarvan afweek werd in de kiem gesmoord. Diverse keren kwamen Koerden in opstand tegen de republiek – vooral in 1935 en 1938 – maar deze werden keer op keer in bloed gesmoord en gevolgd door massale deportaties naar het midden en het westen van het land.

Op economisch vlak kenden de steden een mengvorm van staatsbureaucratie en vrij ondernemerschap. De in 1924 nationale zakenbank *İşbankası* verleende vlot krediet aan zakenlieden om te participeren in wederopbouwprojecten, althans voor zover zij loyaal waren aan de staat, aangezien de bank nauwe banden had met de eenheidspartij.

Toen de economische crisis van 1929 wereldwijd toesloeg werd ook Turkije niet gespaard. In 1932 riep de eenheidspartij dan ook het ‘etatisme’ uit tot de grondslag van het nieuwe economisch beleid. In dat verband werd advies ingewonnen bij de Sovjet-Unie, waarna ook Turkije experimenteerde met een geleide planeconomie. In de loop van de jaren dertig herstelde de economie zich heel langzaam. Beetje bij beetje begon Turkije een geïndustrialiseerd land te worden, naar West-Europees model, maar in 1937 werd levercirrose vastgesteld bij de president.

Het grootste deel van zijn leven zou hij een notoir liefhebber van raki zijn geweest, wat heel wat islamieten vermoedelijk de bedenking heeft doen maken dat hij uiteindelijk gestorven is aan zijn eigen *laïcité*. Na de diagnose hield Atatürk het hoofd koel en zette zijn levensstijl onverstoord verder. Op 10 november 1938 overleed de Vader der Turken op 57-jarige leeftijd.

b. De opvolging van Atatürk

Na het overlijden van de eerste Turkse president duidde de Republikeinse Volkspartij Atatürks premier en rechterhand İsmet İnönü aan als zijn opvolger. Ook hij zou de functie van president cumuleren met het voorzitterschap van de eenheidspartij. De man had dan ook een indrukwekkend palmares als vooraanstaand kemalist. Na eerst als generaal te hebben gevochten, was hij aan het eind van de Eerste Wereldoorlog staatssecretaris van Oorlog geweest, tijdens de Turkse Onafhankelijkheidsoorlog had hij gefungeerd als chef van de generale staf, vervolgens delegatieleider bij de vredesbesprekingen in Lausanne en uiteindelijk een van belangrijkste hervormers én premier onder het bewind van Atatürk.

Kort na zijn investituur als president werd hij geconfronteerd met de oorlogsdreiging die als een donkere wolk boven heel Europa hing. Turkije had goede redenen om zich buiten deze oorlog te houden. Duitsland had het Ottomaanse rijk zo vaak gesteund, zelfs tijdens de Eerste Wereldoorlog is het tot de laatste snik trouw gebleven aan het instortende rijk. Maar intussen had Turkije ook al bescheiden samenwerkingsverbanden met Frankrijk en Groot-Brittannië opgebouwd en bovendien lag de helft van Turkije nog altijd grotendeels in puin van al de eerdere oorlogen die het had uitgevochten.

Aanvankelijk heeft Turkije gearzeld dan toch maar de zijde van de geallieerden te kiezen, maar het land wilde dan eerst zeker zijn dat nazi-Duitsland zou worden verslagen en eiste in ruil veel militaire steun van de geallieerden. De geallieerden waren bereid over die militaire steun na te denken, maar İnönü was overtuigd dat om Duitsland gegarandeerd te kunnen verslaan, de hulp van de Sovjet-Unie nodig was. Eens Hitler en Stalin hun niet-aanvalsact hadden bezegeld – via het Molotov-Ribbentroppact – meende Ankara dat er onvoldoende garanties waren dat Duitsland zou kunnen worden verslagen, waardoor het overging tot een strikte neutraliteit, onder meer via een heel strenge perscensuur: al wat kon beschouwd worden als propaganda voor of tegen de nazi's, de westerse geallieerden of de communisten was strikt taboe.

Uiteindelijk is Turkije, in het voorjaar van 1945, – onder zware geallieerde druk – alsnog officieel toetreden tot de oorlog. Maar op dat ogenblik was het grootste deel van West-Europa al bevrijd en de ruggengraat van de asmogendheden gebroken. Hoe dan ook zouden de Turken geen schot lossen in de Tweede Wereldoorlog, maar die finale toetreding tot de oorlog had wel een belangrijke symboolwaarde. Zo heeft die het land toegelaten om mee te genieten van het Marshallplan.

Die hulp had Turkije intussen meer dan nodig, aangezien de neutraliteit van Turkije niet alleen strikt maar ook peperduur was geweest. De oorlogsdreiging was immers een ideale aanleiding geweest voor de Turkse strijdkrachten om hun arsenaal sterk uit te bouwen, wat enorm had gewogen op het staatsbudget en de aarzelende groei van de Turkse economie, eind jaren 1930, helemaal teniet had gedaan, waardoor miljoenen Turken aan het eind van de oorlog in bittere armoede leefden.

Turkije had overigens nog een andere reden om de Amerikanen te vriend te houden. Tijdens de oorlog had İnönü zich de woede van Stalin op de hals gehaald door hem de doorgang via de Bosporus en de Dardanellen te ontzeggen, wat een enorme beperking had betekend voor zijn marinevloot. Eens Turkije symbolisch was toetreden tot de oorlog, beschouwde Stalin het dan ook als een evidentie dat zijn schepen massaal en ongehinderd toegang kregen tot de Middellandse Zee via deze twee zee-engten.

Toen de oorlog eenmaal voorbij was, eiste Stalin de verderzetting van deze vrije doorvaart en zette hij Turkije daarvoor onder zware druk door heel wat slagschepen te verzamelen in de regio. Intussen was echter de Koude Oorlog begonnen en het feit dat de Turken toen voet bij stuk hebben gehouden, vormde het begin van een lang en duurzaam bondgenootschap tussen Ankara en Washington dat uiteindelijk in 1952 bekroond zou worden met een Turks lidmaatschap van de NAVO.

Maar nog voor het zover kwam, zelfs nog voor de oprichting van de NAVO, lieten de Amerikanen wel verstaan het nogal gênant te vinden dat de hele wereld kon zien dat hun nieuwe bondgenoot een eenpartijstaat was. Subtiel zetten de Amerikanen de Turken onder druk om ook andere partijen toe te laten. Bij de algemene wetgevende verkiezingen van 1946 werden dan ook meerdere partijen toegestaan, zij het op enigszins andere wijze dan westerlingen gewoon zijn. In plaats van dat de eigenlijke stemming door iedere individuele burger in het geheim verloopt en de telling openbaar is, gebeurde dat toen precies andersom: iedereen mocht zien welke burger voor welke partij stemde, terwijl de telling in de grootste geheimhouding plaatsvond, onder de vakkundige leiding van de president (die ook nog altijd partijvoorzitter was). Tot niemands verbazing behaalden de kemalisten op die manier een klinkklare overwinning, maar de Amerikanen waren *not amused*.

Het zou uiteindelijk duren tot 1950 dat de eerste reguliere verkiezingen plaatsvonden in Turkije. Intussen was de NAVO opgericht en al van sinds de verjaging van de Janitsaren in 1826 waren de Turken onafgebroken bezig geweest om een leger te vormen dat op westerse leest is geschoeid, dat was altijd een fascinatie geweest. Een lidmaatschap van de NAVO zou dan ook de ultieme bekroning zijn van die eindeloze inspanningen.

Het zag er overigens van meet af aan goed uit voor Turkije om vroeg of laat te mogen toetreden tot de NAVO. Al snel vond er namelijk een geheime samenwerking plaats tussen Turkije en de NAVO, daar Turkse officieren werden opgeleid door de CIA om in eigen land

deel uit te maken van een *stay-behind army* onder de codenaam *Counter-Guerrilla*.⁵⁰ Later zou deze organisatie erg berucht raken in Turkije en terreur zaaien onder de bevolking.

Omwille van de geostrategische ligging van het land was de NAVO zelf ook erg geïnteresseerd in Turkije, ook al zou het dan een buitenbeentje zijn, als grotendeels niet-Europees land met een hoofdzakelijk islamitische bevolking. Maar Turkije controleerde de toegang van de Zwarte Zee tot de Middellandse Zee, waardoor de Sovjet-Unie enkel nog toegang had tot de oceanen via de noordelijke zeeën (die grotendeels dichtvriezen in de winter) en in het Verre Oosten. Turkije had bovendien een derde van de grenzen tussen de NAVO en het Warschaupact. Wat tot slot ook nog meespeelde, was dat Turkije op de tweede plaats stond in de rangschikking van de meest omvangrijke strijdkrachten (uiteraard na de VS).

Om de Amerikanen extra ter wille te zijn, stelde Turkije ook nog een van zijn infanteriebrigades ter beschikking om onder VN-mandaat, gedurende drie jaar mee te vechten in de Koreaanse Oorlog, waarbij de Turkse strijdkrachten overigens een goede beurt maakten.

In het euforische klimaat van het Marshallplan en een nakend NAVO-lidmaatschap vonden de verkiezingen van 1950 plaats, wat de president sterk motiveerde om dit keer alles naar de zin van zijn nieuwe bondgenoot te maken. Uiteindelijk waren de Amerikanen dit keer wel tevreden met de wijze waarop de verkiezingen waren verlopen, maar de kemalisten waren minder tevreden met het resultaat ervan. Voor de nieuwe ‘Democratische Partij’ volstond 52,68% van de stemmen om maar liefst 408 van de 487 zitjes binnen te halen, in lijn met de merkwaardige verdeelsleutel die Atatürk destijds nog had bedacht en ingevoerd. De voormalige eenheidspartij moest zich tevredenstellen met slechts 69 zitjes, ondanks dat ze toch wel 38,45% van de stemmen had behaald. Voorts haalde de Natie Partij 1 zitje binnen (met 3,11%), net als negen onafhankelijke kandidaten.

Celâl Bayar van de Democratische Partij (maar tot 1945 lid geweest van de Republikeinse Volkspartij) werd de nieuwe president en zijn regering zou worden geleid door zijn partijgenoot Adnan Menderes. Hoewel hij als militair een eremedaille had verdiend tijdens de onafhankelijkheidsoorlog, was hij de eerste premier van Turkije die niet gepokt en gemazeld was in de militaire branche. Hij was eerder jurist en rijk grootgrondbezitter.

Als gevolg van de ‘toegeving’ die İnönü als president en voorzitter van de Republikeinse Volkspartij had gedaan (dus door een echt meerpartijstelsel in te voeren) was het een regering onder leiding van de Democratische Partij die kon starten onder een gunstige conjunctuur, dankzij het Amerikaanse Marshallplan (dat İnönü had onderhandeld met de Amerikanen). Twee jaar later was het eens te meer de regering van Menderes die ten aanzien van het Turkse volk trots kon uitpakken met het NAVO-lidmaatschap. In 1953 werd president Bayar bovendien gedecoreerd met de Amerikaanse *Legion of Merit* voor Turkije’s deelname aan de Koreaanse Oorlog, hoewel ook die deelname was onderhandeld met İnönü.

Maar voor Menderes bleven de wittebroodsweken niet duren, want van zodra de hulp van het Marshallplan wegviel, stortte de economie terug in.

⁵⁰ (Ganser, *Terrorism in Western Europe: An Approach to NATO’s Secret Stay-Behind Armies*, 2005, p. 73).

Hoofdstuk 4: TURKIJE EN DE MILITAIRE COUPS

1. Inleiding

De ondergang van het Ottomaanse rijk werd gekenmerkt door een aantal verregerende interne militaire interventies die al of niet konden worden gekwalificeerd als staatsgreep. Van zodra Turkije overging tot een meerpartijstelsel, en vooral eens het land moest overgaan tot coalitieregeringen, dook het oude spook van de militaire coups weer op.

2. 1960: de eerste coup

Hoewel de jaren 1950 onder een gunstig gesternte waren gestart, kende de Turkse economie een gestage en uiteindelijk dramatische terugval van zodra de effecten van het Marshallplan uitdoofden. De waarde van de Turkse lira kwam in vrije val, geïmporteerde goederen werden schaars en essentiële levensmiddelen werden quasi onbetaalbaar.

Ook al had Turkije zich intussen ontpopt tot een duurzame NAVO-bondgenoot en had het de zoete vruchten geplukt van de Amerikaanse financiële steun, toch leek het premier Adnan Menderes wijselijk om een bezoek aan Moskou te brengen, in een wanhoopspoging zo alternatieve kredietlijnen te kunnen openen, dit keer in de Sovjet-Unie.

Niet alleen voor Amerika, maar zeker ook voor de kemalisten was dit een kaakslag. Het was immers nog onder de laatste kemalistische regering dat alle afspraken werden gemaakt voor het Marshallplan, maar de fondsen stroomden pas binnen tijdens de regeerperiode van Menderes. Bovendien waren het ook grotendeels kemalisten geweest die hun land de NAVO hadden binnengeloodst en ook daar had Menderes de eer van opgestoken.

Het geheel van deze ontwikkelingen gaf in 1960 aanleiding tot de eerste militaire staatsgreep in de Turkse republiek. In strijd met het model van de *guardian state with integral boundaries*, werd deze coup echter niet gepleegd door de algemene legerleiding, maar wel door 38 officieren die zich nog altijd ‘Jonge Turken’ noemden. Het geheel werd officieel geleid door Generaal Cemal Gürsel en de operationele uitvoering ervan gebeurde onder leiding van kolonel Alparslan Türkeş. Die laatste was in 1948 getraind in Amerika om deel uit te maken van de eerdergenoemde *stay-behind counter-guerrilla* in Turkije.⁵¹ Dat verklaarde niet alleen zijn aversie voor het communisme en zijn enthousiasme voor het Turkse NAVO-lidmaatschap, maar ook zijn woede omdat uitgerekend Menderes – de man die met alle pluimen was gaan lopen van de kemalisten hun pro-Amerikaans beleid – plannen had om aan te schurken tegen de communistische aartsvijand, te meer daar de economische crisis in belangrijke mate te verklaren viel door het wanbeleid en de corruptie van de eerste politieke partij die de Republikeinse Volkspartij succesvol had uitgedaagd.

⁵¹ Deze counter-guerrilla zou zich later, onder die naam, ontpoppen tot een Turkse versie van de beruchte organisatie Gladio.

Daags na zijn coup las kolonel Türkeş een kort bericht voor op de nationale radio:

The Great Turkish Nation: Starting at 3:00 am on the 27th of May, the Turkish Armed Forces have taken over administration throughout the entire country. This operation, thanks to the close cooperation of all our citizens and security forces, has succeeded without loss of life. Until further notice, a curfew has been imposed, exempt only to members of the armed forces. We request our citizens to facilitate the duty of our armed forces, and assist in reestablishing the nationally desired democratic regime.⁵²

De daaropvolgende dag liet ook generaal Gürsel van zich horen via een perscommuniqué, waarin hij onder meer stelde: *'The purpose and the aim of the coup is to bring the country with all speed to a fair, clean and solid democracy [...]. I want to transfer power and the administration of the nation to the free choice of the people'*⁵³

Deze tweede verklaring maakte de bevolking al niet veel wijzer dan de eerste. De afgezette regering was in ieder geval de eerste in de Turkse geschiedenis die op regelmatige wijze was verkozen. Als een generaal dan aankondigt dat hij die regering heeft afgezet in het belang van de democratie, dan is enig scepticisme gewettigd.

Het voorlopige militair bewind stuurde meer dan 3.000 officieren (waaronder 235 generaals) de laan uit, net als 500 magistraten en 1.400 academici. De president, de eerste minister, de chef van de generale staf en heel wat andere politieke en militaire topfiguren werden gearresteerd wegens onder meer hoogverraad en oneigenlijk gebruik van publieke gelden. Uiteindelijk leidde dit onder meer tot de ophanging van eerste minister Menderes, de minister van Buitenlandse Zaken (Fatin Rüştü Zorlu) en de minister van Financiën (Hasan Polatkan). De minister van Binnenlandse Zaken liet het zover niet komen; in gevangenschap ontnam hij zichzelf van het leven, nog vóór zijn verdicht was gevallen.

Generaal Gürsel bedacht zichzelf intussen met de posten van zowel president, eerste minister als minister van Defensie. Niettemin werden al snel veralgemeende wetgevende verkiezingen aangekondigd voor 15 oktober 1961 die aanleiding gaven tot de eerste coalitieregering in de Turkse geschiedenis. Belangrijk daarbij is te weten dat de macht toen maar gedeeltelijk terug werd overgedragen aan de burgerlijke autoriteiten. De Democratische Partij werd opgeheven (maar dook weliswaar terug op als Rechtvaardigheidspartij) en tot in 1965 dienden de burgerlijke politici hun handel en wandel te verantwoorden aan de coupplegers.

Nog vóór die wetgevende verkiezingen plaatsvonden werd ook al op 9 juli 1961 een referendum gehouden over de invoering van een nieuwe grondwet (de vorige dateerde van 1924). Deze werd goedgekeurd met een meerderheid van 61,7%, met een opkomst van 81,0%.⁵⁴ Dat was geen twee derde meerderheid, zoals in vele landen vereist is om de grondwet te wijzigen, maar het wekt wel de indruk dat het heel ingrijpende optreden van de coupplegers in de Turkse samenleving in zekere mate werd gedragen door de bevolking. Het is dan ook kenmerkend voor Turkije dat er altijd een belangrijk deel van de bevolking is geweest die voor wat betreft de principes van goed bestuur en *law and order* meer heil verwacht van de militaire overheden dan van de burgerlijke.

⁵² (Akiner, 2009, p. 13).

⁵³ (Lombardi, 1997, p. 205).

⁵⁴ (Nohlen, Grotz, & Hartmann, 2002, p. 254).

Hoe dan ook won de Republikeinse Volkspartij de verkiezingen van 1961 (met 36,7% van de stemmen), met een nipte voorsprong op de Rechtvaardigheidspartij (met 34,8%). In lijn met de vernieuwde kieswet – waarbij voortaan de verdeelsleutel werd gehanteerd volgens de Belgische Methode-D'Hondt – leverde dit voor de kemalisten echter geen meerderheid op, maar slechts 173 van de 450 zitjes, waardoor dus voor het eerst in de Turkse geschiedenis een coalitieregering moest worden gevormd. Gezien de kiesresultaten leek het voor de Republikeinse Volkspartij de minst slechte oplossing om in coalitie te gaan met de Rechtvaardigheidspartij, de opvolger van hun aartsrivaal, de Democratische Partij (waarvan de militairen de voorzitter dus hadden geëxecuteerd). Deze regering stond onder leiding van een oude bekende; İsmet İnönü werd opnieuw premier. Dit zou duren tot 1965, toen de Rechtvaardigheidspartij in haar eentje een meerderheid behaalde in het parlement.

3.1971: de coup via militair memorandum

De facto was het dus pas in 1965 – toen de economie min of meer was genormaliseerd – dat de eigenlijke macht terug in handen kwam van burgerlijke politici en dat dus ook de politiek terug was genormaliseerd. Maar hoe dan ook is er in Turkije nooit iets te merken geweest van wat men in het Westen *the Golden Sixties* pleegt te noemen. In 1965 was het herstel nog heel fragiel en eens de draconische economische maatregelen van de Turkse Strijdkrachten wegvielen, raakte het land al gauw opnieuw in het slop, wat leidde tot sociale onrust onder de vorm van massabetogingen, stakingsgolven en diverse vormen van geweld, waaronder enkele politieke moorden.

Zonder het te willen toegeven, deelde dit keer het militaire bestuur zelf ook in de verantwoordelijkheid voor de onrusten, omdat heel wat burgers het gevoel hadden dat het beleid van de militairen hun belangen hadden geschaad. Dat was het geval voor een aantal industriëlen, arbeiders, boeren, maar ook islamisten, marxisten en studentengroepen van diverse pluimage. De besparingsmaatregelen die de militairen na de coup hadden doorgevoerd waren behoorlijk bot geweest en daarbij was geen rekening gehouden met allerlei gevoeligheden. Als gevolg daarvan hadden heel wat belangengroepen zich verzameld, wat heeft geleid tot een versnippering van het politieke landschap. Nieuwe politieke partijen zagen het daglicht en de politici hadden de grootste moeite om te wennen aan het fenomeen van coalitieregeringen.⁵⁵ Die versnippering was naar hedendaagse normen weliswaar heel relatief, maar Turkije kwam uit een lange periode van een eenpartijstelsel en was nog niet eens gewend aan het normale democratische spel van meerderheid en oppositie, wat heel wat anders was dan Atatürks alleenheerschappij met een aureool van volkomenheid. De verkiezingsbeloften van de verschillende regeringspartijen waren zodanig tegenstrijdig dat al gauw een nieuwe politieke crisis ontstond die zijn weerslag had op de economie.

In 1968 belandde Turkije opnieuw in een economische recessie. De sociale onrust zwol van dan af aan. Intussen waren al diverse linkse arbeiders- en studentenbewegingen opgericht met als reactie aan de rechterzijde de oprichting van bewegingen van islamisten en militant nationalistische groeperingen, zoals de Grijze Wolven (die nauwe banden onderhielden met de uiterst rechtse Nationalistische Bewegingspartij, de MHP).

⁵⁵ (Cleveland & Bunton, 2013, pp. 283-4).

De sfeer werd enkel grimmiger via bomaanslagen, gewapende overvallen en ontvoeringen. Aanvankelijk werden die vooral vanuit linkse hoek georganiseerd, maar vanaf 1969 gebeurde dat ook vanuit de rechterzijde.

In hetzelfde jaar werd de centrumrechtse premier Süleyman Demirel van de Rechtvaardigheidspartij opnieuw verkozen. Een aantal vleugels binnen zijn partij waren echter misnoegd, waardoor diverse parlementsleden de regeringspartij de rug toekeerden om splinterpartijen op te richten. Op die manier slonk zijn parlementaire meerderheid zodanig dat wetgevend werk stilaan onmogelijk werd.

Omstreeks januari 1971 verkeerde Turkije in een toestand van complete chaos. Fabrieken, universiteiten en het parlement functioneerden niet of nauwelijks. Onder invloed van de Zuid-Amerikaanse stadsguerrilla's pleegden studenten bankovervallen en viseerden zij Amerikaanse doelwitten, terwijl neofascistische militanten bomaanslagen pleegden tegen universiteitsprofessoren die kritisch stonden tegenover de overheid en de industriële productie viel grotendeels stil. Tot verbijstering van de legerleiding doorbrak de partij van de radicale islamisten – de Nationale Ordepartij – een nationaal taboe door openlijk Atatürk en het kemalisme de rug toe te keren.

De partij van premier Demirel was zodanig verzwakt door overloperij dat de broodnodige maatregelen voor sociale en economische hervormingen niet meer door het parlement geraakten en zijn regering daardoor machteloos stond tegenover de sociale onrust.

Gaandeweg werd duidelijk dat de strijdkrachten zich niet onbetuigd zouden laten. De militaire elite meende dat de veronderstelde normalisering van de economie na de coup bewezen had dat zij betere bestuurskwaliteiten had dan de burgerlijke politici. In ieder geval waren die laatste elke vorm van politieke daadkracht verloren, waardoor zij niet meer in staat waren om de rust te doen weerkeren. Door de bloedige wijze waarop de politie had geprobeerd om de manifestaties de kop in te drukken had de regering nog meer krediet verloren, terwijl de coup van 1960 de orde effectief had hersteld met veel minder geweld. Bovendien waren de generaals het NAVO-lidmaatschap heel genegen, waardoor de uitschakeling van marxistische opstandelingen prioritair was. Niettemin was er ook onder de hoogste generaals onenigheid. Sommigen onder hen meenden dat de liberale democratie voor Turkije niet de geëigende weg was om het land te moderniseren en bepleitten een meer autoritair systeem, terwijl anderen vreesden dat zo een systeem Turkije net verder zou verwijderen van de idealen van Atatürk.

Hoe dan ook gebeurde het onvermijdelijke... Op 12 maart overhandigde de chef van de generale staf, generaal Memduh Tağmaç, een memorandum aan de eerste minister waarin hij een ultimatum stelde aan de regering. Meer bepaald eiste hij:

[...] the formation, within the context of democratic principles, of a strong and credible government, which will neutralize the current anarchical situation and which, inspired by Atatürk's views, will implement the reformist laws envisaged by the constitution.

Aldus zou een eind worden gesteld aan de *'anarchy, fratricidal strife, and social and economic unrest'*.

Indien de regering daar niet aan tegemoet zou komen, zou het leger *'exercise its constitutional duty'* en dus de macht overnemen.⁵⁶ Na een drie uur durende crisisvergadering met zijn kabinet, kondigde de premier zijn ontslag aan en de stafchef nam de leiding van het land over, waardoor de tweede coup een feit was.

⁵⁶ (Zürcher, Turkey: A Modern History, 2004, p. 258).

Hoewel deze staatsgreep allesbehalve een verrassing was, heerste er toch veel onzekerheid. Heel wat onrustzaaiers hadden de eerste staatsgreep nog niet verteerd en bovendien was het onduidelijk welke fractie onder de generaals het zou halen, de autocraten of de democraten.

De intellectuele elite, die veelal gematigd links was georiënteerd, stelde haar hoop op de stafchef van de luchtmacht, generaal Muhsin Batur, aangezien die zich vastberaden toonde om te handelen in de geest van de in 1961 goedgekeurde grondwet. De vrees voor het communisme zat er echter diep in bij het oppercommando, net als de drang naar *law and order*. Dit vertaalde zich niet in democratie, maar eerder in een hardvochtige jacht op al wat links was, waartoe heel wat Koerdische opstandelingen en intellectuelen werden gerekend. Tevens deden geruchten de ronde dat eens te meer een groep van jonge officieren een greep naar de macht aan het voorbereiden was, waardoor ook binnen de strijdkrachten zuiveringsacties plaatsvonden.

Maar net als in 1960 hadden de hoogste generaals niet de ambitie om op duurzame wijze zelf de politieke macht uit te oefenen. Dit was deels uit principe – in lijn met Atatürks' idealen – en deels omdat het toch niet zo vlot scheen te lopen in buurland Griekenland waar een anticommunistische militaire junta het land bestuurde, het zogenaamde kolonelsregime. Bovendien brengt politiek bestuur ook verantwoordelijkheid met zich mee. Als de militairen er dan niet zouden in slagen om de economie te herstellen, zou dat het imago van de strijdkrachten bezoedelen.

Er werd uiteindelijk voor geopteerd om een parlement samen te stellen dat werd gedomineerd door conservatieve partijen (liefst van de Republikeinse Volkspartij) en een soort technocratische regering (de politieke consequentie van het sciëntisme) die verondersteld werd boven de politiek te staan en de nodige hervormingen zou doorvoeren. Deze zou onder leiding staan van ene professor Nihat Erim die al enige jaren voordien in het parlement had gezeteld (voor de Republikeinse Volkspartij) en die aanvaardbaar werd bevonden door zowel de Rechtvaardigheidspartij als de meer rechtse elementen van zijn eigen partij.

Vanaf 19 maart werd Turkije bestuurd door een burgerlijke regering van technocraten. Deze werd dus verondersteld neutraal te zijn, ook al hadden enkelen onder hen reeds een politiek traject afgelegd. Het was de eerste van een reeks zwakke regeringen tot aan de eerstvolgende verkiezingen van 1973.

De hoofdplicht van deze eerste 'technocratische regering van nationale eenheid' was om de sociaaleconomische hervormingen door te voeren die de legerleiding hen oplegden, voor de veiligheid zouden de militairen zelf wel zorgen.⁵⁷ Het was dus zeker geen normaal verkozen regering en parlement, maar ook geen zuivere militaire dictatuur waarbij de legerleiding beslissingen van het parlement naar believen kan vetoën.⁵⁸ Wellicht had niemand toen een duidelijk beeld waartoe deze bizarre constructie zou leiden. De afgezette premier Demirel riep alvast zijn partij op om voorlopig de kalmte te bewaren en af te wachten wat zou komen.

Het militaire bestuur van 1960 was niet dramatisch geweest voor het land. Hoewel daarover geen betrouwbare cijfers bekend zijn, kan toch aangenomen worden dat het in zekere mate getolereerd werd door de bevolking en zelfs toegejuicht door een behoorlijk aantal onder hen. Dat was veel minder het geval met het bewind dat in voege trad vanaf 1971.

⁵⁷ (Ahmad, 1993, pp. 149-50).

⁵⁸ (Hale, 1994, p. 195).

Gedurende een heel korte tijd werd een zekere kalmte bereikt, maar reeds een maand later, in april dus, ontstond een nieuwe golf van ontvoeringen, bankovervallen en andere vormen van terreur. Deze werden opgeëist door het zogenaamde Turkse Volksbevrijdingsleger, maar al snel ontdekten de veiligheidsdiensten dat daarachter een groep van jonge dissidente officieren zat.

Op 27 april werd de staat van beleg afgekondigd in 11 van de 67 provincies, wat leger en politie de mogelijkheid bood om drastisch op te treden. Heel wat linkse en Koerdische jeugdbewegingen werden verboden, vakbondsacties werden onwettig verklaard en linkse pamfletten werden verboden (in tegenstelling tot neofascistische).

Toen op vele plaatsen zelfs overdag een veralgemeend uitgangsverbod werd ingesteld, werd vier dagen later de Israëliische consul-generaal – Efraim Elrom – in Turkije (op 17 mei) ontvoerd en toen was het hek helemaal van de dam. Honderden intellectuelen, syndicalisten en politieke activisten werden gearresteerd, opgesloten en gemarteld. Dit keer waren het overigens niet alleen links-gezinden, maar ook progressieve liberalen.⁵⁹

Tegen het eind van het jaar – op 3 december 1971 – dienden elf ministers gelijktijdig hun ontslag in, wat meteen het einde betekende van de eerste regering van Nihat Erim. President Sunay – een voormalige stafchef – duidde hem niettemin aan om een nieuw kabinet samen te stellen. Reeds een goede week later – op 11 december – legden de leden van Erims tweede kabinet de eed af. Toen vier maand later het parlement zijn voorstel om te regeren bij volmacht tegenhield, nam hij ontslag, naar eigen zeggen omwille van gezondheidsredenen.

Erims opvolger, Ferit Melen, maakte evenmin indruk als regeringsleider. Gedurende twee jaar was de staat van beleg van kracht (om de twee maand werd die verlengd), met alle repressie van dien.⁶⁰ Sommige vrijheden die de grondwet van 1961 had gegarandeerd werden opgeschort van zodra de overheid oordeelde dat daar ‘misbruik’ werd van gemaakt.⁶¹

Heel berucht was in die tijd de zogenaamde *Ziverbey Villa*, een gebouw nabij Istanbul, waar op grote schaal werd gemarteld door de Turkse *special forces* (die doorheen hun geschiedenis meermaals van naam zijn veranderd). Talloze burgers vonden er de dood en volgens de getuigenissen van heel wat overlevenden, stelden de ondervragers zichzelf vaak voor als counter-guerrilla’s, opgeleid door de CIA, met de toevoeging dat zij boven de (grond)wet stonden, het hen vrij stond te doden en dat zij geen verantwoording hadden af te leggen aan enig burgerlijk politicus.⁶²

Een jaar na het aantreden van Ferit Melen als premier werd deze andermaal vervangen, ditmaal door Naim Talu. Zijn belangrijkste taak bestond erin om nieuwe verkiezingen voor te bereiden. Onder zijn premierschap verzetten onder meer de destijds afgezette premier Demirel en de latere premier Bülent Ecevit zich tegen de nieuwe Turkse president die de legerleiding had voorgedragen. Het feit dat dit verzet succesvol verliep wees erop dat de militairen het inderdaad meenden om de politieke leiding van het land gaandeweg terug over te dragen aan burgers.

Omstreeks de zomer van 1973 was het opperbevel van de Turkse strijdkrachten van oordeel dat de meeste van zijn politieke doelstellingen waren bereikt. De grondwet was zodanig

⁵⁹ (Ahmad, 1993, pp. 150-1).

⁶⁰ (Ahmad, 1993, p. 152).

⁶¹ (Nohlen, Grotz, & Hartmann, 2002, p. 235).

⁶² (Ganser, *Terrorism in Western Europe: An Approach to NATO’s Secret Stay-Behind Armies*, 2005).

geamendeerd dat de staat beter beschermd zou zijn tegen het middenveld, speciale rechtbanken waren ingesteld om opstandelingen snel monddood te maken, universiteiten, media en zelfs het grondwettelijk hof werden genuilkorfd en een Nationale Veiligheidsraad – quasi uitsluitend bemand door generaals en ex-generaals – werd opgericht. Bijgevolg werden in oktober 1973 nieuwe verkiezingen gehouden, waarbij de Republikeinse Volkspartij partij – onder leiding van de daarnet genoemde Bülent Ecevit – een klinkende overwinning behaalde.

Met goede moed stelde Ecevit een nieuwe regering samen, die voor het eerst sinds de staatsgreep terug vrij autonoom was ten opzichte van het leger, maar al snel doken dezelfde problemen op die in '71 waren aangekaart in het memorandum van de toenmalige stafchef.

Een versnipperd partijlandschap en een lange reeks onstabiele regeringen (vaak gegijzeld door kleine extreemrechtse partijen) vormden de politieke context waarin het land zich doorheen de rest van de jaren 1970 sleurde. In het parlement werden de partijen opnieuw vertegenwoordigd naargelang hun kiesresultaat, maar net als vóór de coup slaagden de verkozenen er niet in om constructief samen te werken.

Bij de parlementsverkiezingen van 1973 behaalde Ecevit zijn Republikeinse Volkspartij een derde van de stemmen. Ondanks de strikt seculiere signatuur van die partij, ging zij toch in coalitie met de islamitische Nationale Heilspartij.

De regering van Ecevit ging uiteindelijk pas van start op 26 januari 1974. In juli van dat jaar gingen Turkse troepen over tot de zogenaamde operatie Atilla, de invasie van Cyprus, nadat de Nationale Cypriotische Garde, in opdracht van de Griekse junta, daar een staatsgreep had gepleegd, met de bedoeling het eiland te annexeren bij Griekenland. Nochtans leefde er toen een aanzienlijke Turkse minderheid op het eiland en was die staatsgreep een inbreuk op de Londen-Zürich-akkoorden van 1959 die de grondwet van Cyprus hadden vastgelegd in onderling overleg met Groot-Brittannië, Griekenland, Turkije en Cyprus.

Na een eerste staakt-het-vuren gingen de Turkse troepen over tot een tweede invasie, waarbij zij een kleine 40% van het grondgebied inpalmde. Op dat ogenblik werd de grens vastgelegd tussen de Turkse en Griekse Cyprioten, een VN-bufferzone, die tot op heden *the Green Line* wordt genoemd.

Ongeveer 150.000 Griekse Cyprioten dienden de nieuwe Turkse zone te verlaten en een goed jaar later zouden ook 60.000 Turkse Cyprioten de Griekse zone verlaten. Later, in 1983, zou Turkije 'de Turkse Republiek Noord-Cyprus' onafhankelijk verklaren, al wordt die onafhankelijkheid door geen enkel ander land erkend. Vanuit het oogpunt van het internationale recht is dit dus een illegale bezetting van een deel van EU-grondgebied (aangezien Cyprus een EU-lidstaat is).

Deze gebeurtenissen hadden de bevolking wat kunnen afleiden van Turkije's interne problemen, maar datzelfde jaar nog, op 17 november, begaf de Turkse regering het alweer. Uiteindelijk zou het land tijdens de woelige jaren 1970 geleid worden door in totaal niet minder dan dertien regeringen.

Wat de economie betrof liet de situatie zich al raden. Net als na de machtsovername van de eerste coup, was zij kwetsbaar gebleven en verzwakte al snel opnieuw. Aan het eind van de jaren 1970 stond de Turkse economie, met een hallucinante inflatie en torenhoge werkloosheidscijfers, aan de rand van de afgrond. Toch was het vooral om politieke redenen dat de chaos in de straten van Turkije opnieuw opflakkerde.

Onder het voorwendsel de veiligheidsdiensten te willen helpen, zaaiden de Grije Wolven een golf van terreur, net zoals de zogenaamde *Turkse Wraakbrigade* ('Türk İntikam Tugayı' of kortweg 'TİT') dat deed, onder het voorwendsel erop toe te zien dat de burgers

voldoende eerbied betoonden ten aanzien van de Turkse staat. Linkse groeperingen reageerden op een wijze die het land evenzeer destabiliseerde.⁶³

Uiteindelijk liep van 1976 tot 1980 het politieke geweld in de straten van Turkije zo mogelijk nog hoger op dan voordien ooit het geval was geweest. Zo was er in 1977 het zogenaamde bloedbad van het Taksimplein tijdens een 1-mei-optocht te Istanbul. Een half miljoen betogers werden toen gedurende twintig minuten onophoudelijk beschoten door verdoken schutters in de omliggende gebouwen, terwijl de massaal aanwezige politie niet ingreep. De balans was 38 doden en honderden gewonden.⁶⁴

Volgens het Britse tijdschrift *Searchlight* zouden er in het daarop volgende jaar, dus 1978, 3.319 fascist attacks zijn geweest in Turkije – dus enkel nog maar van uiterst rechtse elementen – waarbij 831 personen het leven lieten en 3.121 werden gewond.⁶⁵

4.1980: de derde coup

Na de bloedige repressie van de Turkse strijdkrachten tussen 1971 en 1973, hielden de militairen zich plots opvallend afzijdig eens de machtsoverdracht in januari 1974 een feit was, ook al was er toen meteen een geweldsexplosie ontstaan. Het leek wel dat hoe meer de geweldsspiraal aanzwol in de daaropvolgende jaren, hoe minder het leger zichtbaar werd.

Mogelijks heeft het leger de situatie opzettelijk laten ontsporen om zo te tonen hoe hard de Turkse bevolking het nodig heeft en uiteindelijk om weer een nieuwe staatsgreep te kunnen legitimeren, wat in 1980 voor de derde keer ook gebeurde.

Het zij duidelijk dat de Turkse burgerlijke politici tot dan toe een bijzonder slecht figuur hadden geslagen. Maar als eerst twee à drie jaar lang met ijzeren hand wordt geregeerd, waarbij sommige partijen sterk worden gevisieerd en anderen gestimuleerd, dan is het niet verwonderlijk dat rekeningen worden vereffend van zodra de repressie plots wegvault.

De Raad van Europa en de toenmalige Europese Gemeenschap (EG) veroordeelden de staatsgreep. Als gevolg daarvan werd Turkije geschorst als lid van de Raad van Europa en ook het associatieverdrag met de EG werd om die reden tijdelijk opgezegd.

Nochtans gingen niet alle westerse bondgenoten van Turkije vrijuit. Mensenrechtenorganisaties publiceerden rapporten die voldoende duidelijk waren, maar zeker de NAVO bleef oorverdovend stil. Daarbij mag niet worden vergeten dat heel wat beulen van het regime tussen '71 en '73 eerder waren opgeleid door de CIA, dat de afkeur van linkse sentimenten – zelfs al waren die gematigd en democratisch – enkel werd aangemoedigd door de NAVO en over de martelpraktijken vanuit ultranationalistische hoek werd niet moeilijk gedaan, onder het voorwendsel van soevereiniteit van de lidstaten.

Volgens Daniele Ganser beschuldigde de voormalige Turkse generaal Talat Turhan in het bijzonder de Verenigde Staten *'for having fueled the brutality from which Turkey suffered*

⁶³ (Ahmad, 1993, p. 163).

⁶⁴ (Ganser, *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*, 2005, p. 73).

⁶⁵ Geciteerd door (Herman & Brodhead, 1986, p. 50).

*in the 1970s by setting up the Special Warfare Department, the Counter-Guerrilla secret army and the MIT⁶⁶ and training them according to FM 30–31’.*⁶⁷

Hoe dan ook beval de toenmalige chef van de generale staf, generaal Kenan Evren, op 11 september 1979 een collega – generaal Haydar Saltik – om een onderzoek in te stellen naar de noodzaak van een nieuwe staatsgreep. In wezen diende deze laatste de vraag te beantwoorden wat de meest wenselijke optie was: een flinke waarschuwing aan de regering of meteen ingrijpen?

Saltik onderzocht in alle discretie de toestand van zijn land en maakte een handgeschreven rapport over aan de stafchef. Daarin werd de hamvraag enigszins opengelaten, in die zin dat werd aanbevolen om de situatie verder af te wachten maar intussen al wel een coup voor te bereiden. Stafchef Evrin bracht slechts één andere collega op de hoogte van het bestaan van het rapport en van de inhoud ervan, namelijk generaal Nurettin Ersin. Deze laatste had contacten met radicaal rechtse partijen, daar waar Saltik dichter bij het centrum werd gesitueerd. Vermoedelijk was de overweging van Evrin dat deze beide generaals elkaar in het oog zouden houden, zodat niemand van hen zijn contacten zou aanspreken.

Op 21 december besloot een comité van generaals – waarvan de meesten niet op de hoogte waren van het rapport – hoe er precies zou worden tewerk gegaan. Via de president zou eens te meer een memorandum worden overgemaakt aan de voorzitters van de toen twee grootste partijen van het land, zijnde Süleyman Demirel (toenmalig premier en voorzitter van de Rechtvaardigheidspartij) en Bülent Ecevit (toenmalig oppositieleider en voorzitter van de Republikeinse Volkspartij).

Tijdens de eerste week van 1980 ontvingen beiden politici het memorandum, dat niet zozeer een ultimatum was, maar eerder een kennisgeving van een op handen zijnde nieuwe staatsgreep die een einde zou stellen aan het straatgeweld en de parlementaire instabiliteit.

In maart 1980 ontving de stafchef een nieuw rapport met de aanbeveling de nieuwe coup niet langer uit te stellen en zo snel mogelijk tot actie over te gaan, omdat anders een groep dissidente jongere officieren hen dreigde voor te zijn.

Aanvankelijk werd de coup gepland op 11 juli 1980, maar hij werd uitgesteld toen op 2 juli onverwacht bleek dat Demirels regering een motie van wantrouwen had overleefd. De nieuwe planningsdatum voor ‘Operatie Vlag’ (*Bayrak Harekâtı*) – de coup dus – werd voorlopig geprikt op 12 september en pas op 7 september besloten generaal Kenan Evren en zijn vier collega’s stafchefs dat de coup wel degelijk op die dag zou plaatsvinden.

Het was dan ook op 12 september dat Evren op de staatstelevisie verklaarde dat de Nationale Veiligheidsraad de macht van het land had overgenomen. Zowel de regering als het voltallige parlement werden de laan uitgestuurd. Voorts werd de staat van beleg afgekondigd over het gehele land, de grondwet werd opgeheven en alle politieke partijen en vakbonden werden ontbonden. Dit alles zou zijn besloten in de geest van de kemalistische principes van staatssecularisatie en eenheid van de natie. Voorts liet de stafchef nog weten tegenstander te zijn van zowel het communisme, het fascisme, het separatisme als het religieus sektarisme.

Een ontegensprekelijk gunstig effect van deze coup liet zich voelen in de economie. Ditmaal greep de legertop niet meer naar ongenueanceerde paardenmiddelen die onrecht deden

⁶⁶ ‘MIT’ staat voor de Turkse nationale inlichtingendienst (*Millî İstihbarat Teşkilatı*) die altijd nauw heeft samengewerkt met de *special forces*.

⁶⁷ (Ganser, *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*, 2005, p. 235)

aan bepaalde groepen van de bevolking. Tot dan toe had Turkije een erg gesloten economie. Voor talloze producten werd het als anti-patriottisch beschouwd om die in het buitenland aan te kopen, waardoor het land economisch geïsoleerd en armoedig was. Bovendien was 85% van de economie in handen van de staat, een groot deel ervan was trouwens in militaire handen.

Op dat vlak was het vooral Halil Turgut Özal die orde op zaken stelde. Het verrassende was dat hij hoegenaamd niet het profiel had om over veel daadkracht te beschikken onder een militair bestuur. Hij was immers een burgerlijk politicus van de islamitische Nationale Heilspartij en bovendien was hij voordien een belangrijk vakbondsleider geweest. Hij had wel een universitaire opleiding genoten, maar dan als ingenieur en helemaal niet als econoom. Anderzijds had hij wel drie jaar voor de Wereldbank gewerkt en had tevens ervaring als zakenman.

Het feit dat de militairen hem in zo'n ruime mate de vrije hand lieten, wijst erop dat ook zij wanhopig waren op economisch vlak, aangezien zij zich voor een keer bereid toonden hun strakke principes te laten varen en iemand aan te trekken met een heel andere visie op de markt dan het oude nationalistische dogmatisme dat nooit veel economische vruchten had afgeworpen.

In 1989 zou hij het tot president van Turkije schoppen, maar toch kon niet iedereen zijn onorthodoxe aanpak smaken. Zo had hij in 1988 een moordaanslag overleefd, uitgevoerd door een vermoedelijke counter-guerrilla in opdracht van een ultranationalistische topgeneraal Sabri Yirmibeşoğlu.

Op het vlak van ordehandhaving overtrof het militaire bewind zichzelf eens te meer in repressie. Wat echter geheel nieuw was, en verbazing wekte over heel het land, was dat het geen loze woorden waren geweest toen Evren in zijn coup-speech had aangekondigd ook de vijand te zijn van de fascistten, d.i. de ultranationalisten. Dit keer werd de jacht ook geopend op de ultrarechtse figuren die jarenlang trouwe bondgenoten en zelfs handlangers waren geweest van de militairen die zich inlieten met politiek.

Voortaan werden ook leden van de Grijze Wolven, de Turkse Wraakbrigade en de uiterst rechtse Nationalistische Bewegingspartij (MHP) massaal gearresteerd en berecht voor de misdaden die zij doorheen de jaren hadden gepleegd (vaak met gedoogsteun van het leger). Intussen bleef de jacht ook open op de klassieke slachtoffers van links en uit islamitische hoek. Zelfs de ex-premiers Demirel en Ecevit ontkwamen er niet aan, maar ook journalisten, enzovoort.

Het gevolg was dat het geweld in de straten wel stopte maar over Turkije hing een nooit geziene *Nacht und Nebel*-sfeer, waarbij vele miljoenen Turken leefden in de vrees de volgende te zijn die op mysterieuze wijze zou verdwijnen. Tegelijk moet gezegd worden dat er in de jaren 1970 onnoemelijk veel moorden en andere zware misdaden ongestraft waren gebleven. Zo werden vele MHP-aanhangers (inclusief Grijze Wolven) gearresteerd en berecht voor niet minder dan 694 moorden die zij de jaren voordien zouden hebben gepleegd.

Zoals gezegd, was bij aanvang van de derde coup de grondwet opgeheven en dat kwam omdat de coupgelegers overtuigd waren van de onwerkbaarheid ervan. In drie jaar tijd keurden de generaals niet minder dan 800 wetten goed om van Turkije een land te maken met militaire discipline. Intussen werd een nieuwe grondwet uitgewerkt die, volgens de coupgelegers, mechanismen zouden bevatten die verhinderen dat de democratie nog langer zou worden belemmerd.

Op 29 juni 1981 stelde het militaire bestuur 160 mensen aan om deel uit te maken van een adviescomité dat een nieuwe grondwet moest voorbereiden. Uiteindelijk zou de grondwet niet structureel wijzigen, maar voor heel wat onduidelijkheden uit de vorige versie werden de

spreekwoordelijke puntjes op de i gezet, wat het onophoudelijke gekibbel drastisch zou moeten doen verminderen. Uiteindelijk werd dit voorstel goedgekeurd met niet minder dan 92% van de uitgebrachte stemmen.

De finale uitkomst van deze coup was beter voor Turkije dan de twee voorgaanden, maar toch waren er talloze bedenkingen bij te maken. De meest positieve uitkomst lag in ieder geval in het domein van de economie. Het land had op dat vlak een ware *upgrade* ondergaan na decennia van schrale armoede, torenhoge inflatie en massale werkloosheid. In tegenstelling daarmee ontwikkelden heel wat provinciesteden zich toen voor het eerst tot heuse economische groeipolen.

Op het politieke vlak was echter een broze constructie uitgewerkt. De intenties van de generaals om van Turkije een modeldemocratie te maken waren misschien wel (grotendeels) oprecht, maar de wijze waarop ze dat hadden gedaan gaf geen blijk van diep inzicht in de democratische *way of life*. Het was vermoedelijk terecht dat de Turkse intellectueel Ergun Özbudun hierover schreef:

The 1983 Turkish transition is almost a textbook example of the degree to which a departing military regime can dictate the conditions of its departure – a feature Turkey shares with such countries as Brazil, Chile, and Portugal.⁶⁸

Toen op 6 november 1983 voor het eerst terug algemene wetgevende verkiezingen werden gehouden, werd het verboden voor heel wat voormalige toppolitici – zoals Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Alparslan Türkeş en Necmettin Erbakan – om hieraan deel te nemen. Bovendien moest elke partij voorafgaande toestemming krijgen van de Nationale Veiligheidsraad (die quasi uitsluitend uit generaals en ex-generaals bestond) voor deelname aan de verkiezingen. Uiteindelijk werd deze toestemming verleend aan slechts drie partijen... Twee daarvan waren opgericht door de coupplegers zelf en heel wat nieuwe politieke topfiguren waren gepensioneerde generaals.

Wat dan weer een geluk met een ongeluk was, was dat de repressie dit keer niet meer zo selectief was geweest en dat de militairen erop hadden toegezien dat zware misdaden hoe dan ook werden bestraft, ongeacht uit welk deel van het politieke spectrum die afkomstig waren. Eens de repressieve *law and order* wegviel waren er bijgevolg geen fracties meer die meenden over *a license to kill* te beschikken (om het werk van de veiligheidsdiensten op eigen houtje verder te zetten). Evenmin waren er fracties met een onhoudbare drang om gevoelens van extreme onrechtvaardigheid te compenseren. Tot slot hadden de amenderingen van de grondwet ook effectief meer duidelijkheid gebracht, waardoor ook daar de willekeur afnam.

Na deze derde staatsgreep stond de Turkse samenleving er dus beter voor dan na de eerste twee, maar toch kon niet gezegd worden dat het democratische gehalte van de Turkse politiek vergelijkbaar was met dat van de meeste westerse landen. Het feit dat een comité van militairen en ex-militairen soeverein en streng had beslist over welke individuen en partijen wel en niet mochten deelnemen aan de verkiezingen maakte op zich al dat het verkiezingsresultaat een heel vertekend beeld gaf van de wil van het volk.

De democratie kent dan wel talloze varianten, maar deze moeten zich doorheen de jaren afstemmen op maat van het volk via wetgeving die wordt gestemd door politici die representatief zijn voor de wil van het volk. Zoals de Amerikanen het later evenzeer tot schade en schande zouden vaststellen in Irak, kan een democratie niet manu militari worden opgelegd.

⁶⁸ (Özbudun, 2000, p. 117).

Daar waar bij de vorige twee staatsgrepen de economie er wat beter uitkwam, maar erg broos bleef, was dat nu meer het geval voor de (democratische) politiek. De eerste regering die werd gevormd was dan wel een meerderheidsregering – daar had de Nationale Veiligheidsraad voor gezorgd – maar de partijen hadden nog steeds niet geleerd om constructief samen te werken. Een verdere chaos op dat vlak hoopte de Veiligheidsraad te voorkomen door een kiesdrempel in te stellen van maar liefst 10%.

De door generaals opgerichte ‘Moederlandpartij’ (*Anavatan Partisi*) behaalde een absolute meerderheid en de daaruit voortvloeiende regering stond onder de leiding van Halil Turgut Özal, die de economie van het land dus uit het slop had gehaald. Zijn regering was de eerste sinds vele jaren die haar mandaatstermijn voltooide. Dankzij de economische verdiensten van Özal (maar ook door de politieke uitschakeling van zijn belangrijkste rivalen) brak een periode van relatieve politieke stabiliteit aan, te meer daar zijn partij bij de daaropvolgende verkiezingen opnieuw een absolute meerderheid behaalde.

In 1989 diende Özal echter van ambtswege ontslag te nemen als regeringsleider en als partijvoorzitter, omdat het parlement hem had verkozen tot president van de Turkse republiek. De regering van zijn opvolger – Yıldıırım Akbulut – bracht er weinig van terecht en in de eerste daaropvolgende algemene wetgevende verkiezingen, in 1991, verloor zijn partij niet minder dan 177 van haar 292 zitjes in het parlement (op een totaal van 450). Niet alleen was de Moederlandpartij daarmee haar absolute meerderheid verloren, maar zakte zij ook weg tot slechts de tweede grootste partij, in het voordeel haar centrumrechtse rivaal, de ‘Partij van het Ware Pad’ die geleid werd door de oude bekende Süleyman Demirel die intussen dus opnieuw mocht deelnemen aan de verkiezingen. De overwinning van zijn partij bij de verkiezingen van 1991 was overigens indrukwekkend, aangezien zij gestegen was van 59 naar 178 zitjes.

Het eerdere succes van de Moederlandpartij was onder meer te danken aan het feit dat Demirel was gearresteerd door het leger en tijdelijk politiek was uitgeschakeld, waardoor hij een coalitie met de (electoraal ook sterk afgestrafte) Moederlandpartij niet zag zitten.

Bij de verkiezingen van 1991 hadden overigens ook twee bijkomende partijen de kiesdrempel van 10% overschreden en sowieso moest een coalitie worden gevormd om tot een meerderheidsregering te komen. De keuze van Demirel viel op de ‘Sociaal Democratische Volkspartij’, de derde grootste partij die met 88 zitjes kon zorgen voor een comfortabele meerderheid.

5.1994: de “vermeende” coup

In de jaren 1990 was er opnieuw een opflakking van geweld in Turkije. Deze keer draaide alles om de Koerdische kwestie. Of er in 1994 een poging tot een vierde militaire staatsgreep plaatsvond is een vraag die tot op heden niet heel categoriek kan worden beantwoord. Wat toen zeker wel gebeurde was een acute golf van mysterieuze verdwijningen en moordaanslagen van figuren waarvan het een bepaalde groep militairen goed uitkwam dat ze verdwenen. De vraag is of die aanslagen het resultaat waren van een doelbewuste politiek binnen de strijdkrachten – meer dan waarschijnlijk niet vanuit het opperbevel – met de bedoeling om op die manier een klimaat te scheppen voor een vierde militaire staatsgreep in Turkije.

De organisatie die schuil zou gaan achter de aanslagen werd door de procureurs steevast ‘de terroristische organisatie Ergenekon’ genoemd, alleen is het niet geheel zeker in welke mate

die heeft bestaan. Heel wat aanwijzingen gingen in de richting van een mysterieuze organisatie, maar keiharde bewijzen of enige details over wie of wat zijn nooit gevonden.

Reeds sinds 1984 was de Koerdische Arbeiderspartij – in het Westen vooral gekend als ‘PKK’ – overgegaan tot gewapende acties om de belangen van de grote Koerdische minderheid in Turkije te behartigen. In de context van de Eerste Golfoorlog escaleerde de Koerdische kwestie, aangezien het droeve lot van de Iraakse Koerden het probleem van deze bevolkingsgroep op de internationale agenda had geplaatst, waardoor ook de PKK-leden meenden dat een momentum was gekomen om doorbraken te realiseren.

De charismatische president Özal – zelf half Koerdisch – was vastberaden om dit conflict op vreedzame wijze op te lossen. Binnen het parlement en de regering bestond hiervoor weinig enthousiasme en binnen de PKK leidde het tot verdeeldheid. Özal liet zich echter niet van de wijs brengen en begin 1993 werkte hij, samen met de voormalige minister van Financiën Adnan Kahveci en het hoofd van de Turkse gendarmerie, generaal Eşref Bitlis, een vredesplan uit met de bedoeling dit voor te leggen aan en te bespreken met de PKK.

Özal zorgde ervoor dat een wet werd gestemd die zou toelaten dat de Koerdische taal in bepaalde mate opnieuw mocht worden gesproken en aan de PKK werd een plan voorgelegd waarin werd gesteld dat een Koerdische federatie binnen Turkije bespreekbaar was, net als de oprichting van een Koerdisch televisiestation.

Op 20 maart 1993 leidde de besprekingen alvast tot het afkondigen van een staakt-het-vuren door de PKK, maar kort voordien was Kahveci omgekomen in een verdacht verkeersongeval (op 5 februari) en twaalf dagen later kwam ook Bitlis om in een verdacht vliegtuigongeluk. Bovendien was op 24 januari ook al een onderzoeksjournalist omgebracht met een plasticbom nadat hij had aangekondigd een boek te zullen uitgeven waarin vreemde connecties tussen Koerdische nationalist en de inlichtingendiensten zouden worden bekend gemaakt.

Özal bleef dus alleen achter, maar met het Koerdische staakt-het-vuren op zak wilde hij een plan voorleggen tijdens de eerstvolgende vergadering van de Nationale Veiligheidsraad. Hij wist dat de generaals zijn voorstel niet op een staande ovatie zouden onthalen, maar intussen had hij veel bijgedragen aan zijn land op economisch en politiek vlak. Met bovendien zijn prestige als president en bemiddelaar van het staakt-het-vuren hoopte hij alsnog een doorbraak te kunnen bereiken in het aanslepende Turks-Koerdische conflict.

Nog voor de vergadering plaatsvond, verloor echter ook president Özal het leven, vermoedelijk door vergiftiging. De vergadering werd om die reden verdaagd, maar uiteindelijk zouden zijn plannen nooit worden voorgelegd aan de veiligheidsraad.⁶⁹

Dat er nu niemand meer overbleef om nog te bemiddelen tussen de Koerden en de Turkse republiek belette niet dat een maand later nog een ernstiger incident plaatsvond. Op 24 mei 1991 zou de autostrade van Elazığ-Bingöl zijn geblokkeerd door een 150-tal PKK-leden van Diyarbakır. Verschillende bussen werden tegengehouden. Uiteindelijk zouden 33 rekruten van het Turkse leger in burgerkledij ter plaatse worden geëxecuteerd, net als ook vijf burgers.

De voormalige PKK-commandant Şemdin Sakık beweerde echter dat zijn organisatie niets te maken had met deze aanslag en dat deze in werkelijkheid was uitgevoerd door de organisatie Doğu Çalışma Grubu, die een staatsgreep aan het voorbereiden was. Deze organisatie bleek uit een aantal militairen te bestaan en zou later worden gelinkt aan Ergenekon.

⁶⁹ (Gunter, 2010, pp. 94-5).

Volgens de voormalige PKK-leider had dus een militaire organisatie 33 van hun collega's vermoord om zo een definitief einde te kunnen stellen aan het vredesproces met de Koerden. Hoe dan ook betekende deze tragische gebeurtenis effectief het einde van dat proces.

Toen Özal als president werd vervangen door premier Demirel, besloot diens opvolger als premier, Tansu Çiller (de eerste vrouwelijke premier van Turkije), prompt om alsnog het beruchte 'Kasteelplan' ten uitvoering te brengen. Dit plan voorzag in de inzet van een heel brede waaier van gewelddadige middelen om het Koerdisch geweld tot stilstand te brengen. Dat plan was al veel eerder goedgekeurd door de Nationale Veiligheidsraad, maar president Özal en generaal Bitlis waren er tot aan hun dood in geslaagd om de uitvoering ervan tegen te houden. Niettemin was (deels naar aanleiding daarvan) een groot militair investeringsplan doorgevoerd. Tot dan toe werkte het leger grotendeels met afgedankt materiaal van de Amerikaanse strijdkrachten, maar van dan af zou het veel beter worden uitgerust. Ankara had er bij Washington D.C. al jaren op aangedrongen om de PKK op zijn terreurlijst te zetten en ongeveer gelijktijdig met die massale investeringen in nieuwe Amerikaanse wapens, gebeurde dat alsnog. Later zou de EU hetzelfde doen.

Het 'Kasteelplan' kwam erop neer dat talloze PKK-leden letterlijk vogelvrij werden verklaard en niet alleen door de overheid. Het plan riep iedereen die bereid was de PKK te bekampen op om hun krachten te bundelen. Of deze oproep betekende dat de staat niet langer het monopolie op legitiem geweld ambieerde was voor interpretatie vatbaar. In ieder geval werd de facto de strijd tegen de PKK niet enkel gevoerd door overheidsdiensten, zoals de gevreesde *Counter-Guerrilla*, de geheime dienst MIT, de *special forces*, evenals de beruchte elite-eenheid van de gendarmerie: de JITEM.⁷⁰ Ook heel wat burgers namen actief deel. Zo doken de Grijsen op, intussen kennelijk terug verzoend met de staat, en talloze andere private organisaties, zoals maffia-bendes, huurmoordenaars en *lone wolves* die het initiatief namen om af te rekenen met de personen die op het lijstje van premier Tansu Çiller stonden als uit te schakelen figuren. Zelfs de Koerdische vleugel van Hezbollah zou toen getraind zijn door leger en politie om hun Koerdische broeders én rivalen van de PKK uit te schakelen.

Ondanks alle bloedige incidenten die elkaar in snel tempo opvolgden, waren er op dat ogenblik nog geen uitdrukkelijke vermoedens van een soort bedekte staatsgreep. Die kwamen er pas twee jaar later, naar aanleiding van een verkeersongeval dat plaatsvond op 3 november 1996 in het onooglijke dorpje Susurluk in de provincie Balıkesir, waarbij een Mercedes 600 SEL aan 180 km/u inreed op de achterkant van een vrachtwagen.

Volgens ooggetuigen zouden geen van de vier inzittenden op slag dood zijn geweest, maar bij aankomst van de hulpdiensten waren toch al drie van hen overleden: Huseyin Kocadağ, zijnde de politiechef van Istanbul, Abdullah Çatlı, zijnde een Grijs Wolf die door de politie werd gezocht wegens meervoudige moord en drugshandel, alsook diens liefje, de voormalige schoonheidskoningin Gonca Us. De vierde inzittende en enige overlevende, Sedat Bucak, was een parlementslid en was gevlucht uit de wagen, ondanks een gebroken been en een schedelbreuk.

Al spoedig bleek dat alle inzittenden kort daarvoor in een hotel hadden verbleven, samen met de minister van Binnenlandse Zaken, Mehmet Ağar. Uit later onderzoek bleek dat laatstgenoemde op de hoogte was gebracht dat de Mercedes zou worden gesaboteerd (de remmen zouden van op afstand onbruikbaar worden gemaakt), waarna hij de andere inzittenden

⁷⁰ 'JITEM' is de afkorting voor 'Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele' en staat voor de dienst van de gendarmerie die zich bezighoudt met inlichtingen en antiterrorisme.

doelbewust had laten vertrekken zonder hem. De wagen bleek te bulken van verdachte voorwerpen, waaronder valse paspoorten, af luisterapparatuur, duizenden US-dollars, verdovende middelen, wapens zonder vergunning, enzovoort.

De vrachtwagenchauffeur werd schuldig verklaard voor het ongeval en veroordeeld tot drie jaar celstraf, maar niettemin gaf het ongeval aanleiding tot het zogenaamde Susurluk-schandaal dat zou worden onderzocht door een parlementaire commissie.

Al snel werd duidelijk dat er heel wat aan de hand was. Zo werd kort vóór het ongeval ook de drugbaron, casino-koning en miljardair Ömer Lütfü Topal neergeschoten en op de lader van het moordwapen werden sporen gevonden van het net genoemde parlementslid Sedat Bucak.

Cynisch was ook dat ten minste twee gerechtelijke onderzoekers van het Susurluk-schandaal – op verschillende tijdstippen – op quasi dezelfde manier omkwamen als de slachtoffers van het Susurluk-ongeval zelf, namelijk dodelijk ingereden op de achterkant van een voertuig wegens defecte remmen.

Het was met andere woorden een *understatement* dat het onderzoek niet in de beste omstandigheden verliep. Er werden heel wijde vertakkingen en verdachte connecties in alle richtingen vastgesteld – maffia, parlement, inlichtingendiensten, Koerdische dissidenten, Grijsse Wolven... – dewelke sterk de indruk gaven dat er sprake was van een staat binnen de staat. Door de schok van het schandaal dienden zowel de premier, Tansu Çiller, als het hoofd van de nationale politie, Mehmet Ağar, ontslag te nemen, maar al snel keerden zij terug de politiek in, ongetwijfeld dankzij hun duistere contacten. Tansu Çiller kwam terug als vicepremier in de daaropvolgende regering en ook Mehmet Ağar zette zijn politieke loopbaan gewoon verder. Eerst als parlementslid, vervolgens als voorzitter van de ‘Democratische’ Partij en uiteindelijk terug als minister. Al bij al werd slechts een handvol kleine garnalen veroordeeld voor gevangenisstraffen van in totaal minder dan twintig jaar. Daartegenover stond dat 44 hoge ambtenaren en militairen, die aanvankelijk ernstig verdacht werden, niet alleen werden vrijgelaten wegens gebrek aan bewijsmateriaal (omdat het onderzoek van hogerhand werd tegengewerkt), maar bovendien werden gepromoveerd naar nog hogere functies. Al bij al leek het hele schandaal de initiële verdachten meer promoties dan veroordelingen te hebben opgeleverd. Zelfs Sedat Bucak, het parlementslid dat als enige het erg louche Susurluk-ongeval had overleefd en op de vlucht was geslagen, werd over de gehele lijn vrijgesproken om vervolgens opnieuw verkozen te worden in het nationaal parlement.

De bevolking zag met lede ogen aan hoe hun politieke en militaire elites geïnfiltreerd waren door witwassers van geld, drugbaronnen, huurmoordenaars en andere maffiosi. Aangezien vaak ook de pers werd tegengewerkt, kon de modale burger niet meer uitmaken wie witte ridder was, wie corrupt was en vooral wie nu de eigenlijke macht van de staat in handen had. Zelfs binnen de strijdkrachten, en ja, zelfs binnen de Nationale Veiligheidsraad was dat inmiddels moeilijk uit te maken. Tegelijk wisten de burgers dat precies om die reden elke vorm van verzet levensgevaarlijk was.

Er waren wel enkele verboden demonstraties, maar al bij al was de reactie van de bevolking bijzonder mak in verhouding tot de misdaden op topniveau, te beginnen met de moord op de integere president Halil Turgut Özal, waar het land zo veel had aan te danken.

De meest noemenswaardige reactie van de bevolking heette *Sürekli Aydınlik İçin Bir Dakika Karanlık* oftewel ‘één minuut van duisternis in het belang van het eeuwige licht’, die zich richtte tegen de zogenaamde ‘satanische driehoek’, met verwijzing naar drie van de inzittenden van het auto-ongeluk (een nationalistische maffialeider, een hoge politieofficier en een parlementslid) of meer algemeen, de verstremgeling van maffia, politie en politiek. De actie

bestond erin dat gedurende de hele maand februari 1997, over het gehele land burgers waren die dagelijks gedurende één minuut het licht in huis doofden om 21u. Vanuit de hoogste politieke regionen van het land kregen de deelnemers aan de actie verwijten naar het hoofd geslingerd van ‘landverraders’, ‘ondankbare profiteurs’, enzovoort.

Vooraf Tansu Çiller kwam als vicepremier woorden te kort om iedereen op te roepen diep respect te betonen voor de staat en zijn instellingen en dat bijgevolg niets of niemand het recht heeft een grootse staat te verdenken van eender welke wandaad. Daarmee suggereerde ze dat alle verdenkingen die waren voortgevloeid uit het Susurluk-ongeval een inbreuk waren op het Turkse strafrecht aangaande het publiekelijk denigreren van onder meer de Turkse Republiek, het parlement, het leger en de politie.⁷¹ En met verwijzing naar Abdullah Çatlı, de gangster die was omgekomen in het Susurluk-ongeval stelde zij: *‘Those who fire bullets or suffer their wounds in the name of this country, this nation, and this state will always be respectfully remembered by us’*.⁷²

Tot op heden is het onduidelijk wie in Turkije de touwtjes in handen had in de eerste helft van de jaren 1990. Zelfs van de topfiguren die (openlijk en succesvol) aanstuurden op een doofpotoperatie kan niet zomaar worden aangenomen dat zij het dan waren die de macht in handen hadden. Het is immers niet denkbeeldig dat zij marionetten waren van schimmige figuren die macht hadden over hen.

In die zin blijft tot op heden de vraag open of in 1994 de formele politici eenvoudigweg oeverloos corrupt waren of dat er anderzijds een staat binnen de staat was die meekeek over de schouders van die formele machthebbers en hun hand vasthield bij het ondertekenen van essentiële wetteksten en besluiten. Bijgevolg blijft ook de vraag open of die vermeende verregaande inmengingen van duistere krachten als een staatsgreep kan worden beschouwd of niet.

6.1997: de “postmoderne” coup

Wat de vermeende coup van 1994 zo vreemd maakte, was dat de vermoedens daarover pas jaren later ontstonden. Maar in de periode dat de zopas beschreven vermoedens welig tierden ontstond er alweer een coup, of beter gezegd, alweer ‘een soort van coup’.

Bij de Turkse parlementsverkiezingen van 24 december 1995 – dus nog vóór het Susurluk-ongeval – kwam de Welvaartspartij uit de bus als de grote overwinnaar. In de westerse media was deze partij ook wel bekend als de ‘RP’ (*Refah Partisi*). Het was voor de eerste keer in de Turkse geschiedenis dat een partij van islamitische signatuur de grootste van het land was geworden.

Deze partij was de opvolger van de eerdergenoemde Nationale Heilspartij die tijdens de coup van 1980 onwettig was verklaard en die op haar beurt was opgericht in 1972, nadat haar voorganger – de Nationale Orde Partij of MNP (*Millî Nizam Partisi*) – ook al onwettig was verklaard tijdens de coup van 1971. Gezien die woelige voorgeschiedenis, vroeg iedereen

⁷¹ Dat artikel 159 (dat sinds 2005 artikel 301 is geworden) van het Turkse Strafwetboek heeft al aanleiding gegeven tot tientallen controversiële processen. De allereerste zaak – in 1928, het jaar waarin artikel 159 in voege trad – had een antisemitisch trekje. Later werd het onder meer gebruikt om de Koerden de beleving van hun eigen cultuur te ontzeggen, om elke verwijzing naar de Armeense genocide in de taboesfeer te houden, om journalisten te muilkorven, enzovoort.

⁷² (Komisar, April 1997, p. 2).

zich natuurlijk af hoe het leger dit keer zou reageren op de grote winst van een partij met een uitdrukkelijk religieuze signatuur.

Intussen was het parlement uitgebreid tot 550 leden, waardoor dus 276 zitjes vereist waren om een meerderheid te behalen. De Welvaartspartij had maar liefst 96 zitjes meer dan met de vorige wetgevende verkiezingen, met een totaal van 158.

Vijf partijen behaalden de kiesdrempel van 10% en de tweede (Het Ware Pad met 135 zitjes) en derde partij (de Moederlandpartij met 132 zitjes) kwamen samen niet aan een meerderheid.⁷³ Dus als men de Welvaartspartij wilde uitsluiten, moest een coalitieregering worden gevormd met een van de twee resterende partijen in het nieuwe parlement, zijnde ofwel met de Links-Democratische Partij met 76 zitjes, ofwel met de Republikeinse Volkspartij die maar heel nipt de kiesdrempel had gehaald (10,04%) slechts 49 van de 550 zitjes.

Drie maand na de verkiezingen – in maart 1996 – werd uiteindelijk beslist om een minderheidsregering te vormen tussen Het Ware Pad en de Moederlandpartij (met een te kort van 9 verkozenen). Net als de vorige, werd ook deze regering geleid door Tansu Çiller die intussen verwickeld was in diverse schandalen. Eerder stelde de publieke opinie zich al vragen bij de grote weelde waarin zij en haar echtgenoot leefden. Toen zij dan tijdens het Susurluk-schandaal ongegeneerd aanstuurde op een doofpotoperatie groeide de vermoedens dat zij banden zou hebben met de georganiseerde misdaad. Bovendien ontstonden geruchten dat zij in de periodes dat ze in Amerika had gestudeerd een opleiding van de CIA had gekregen, vergelijkbaar met die van counter-guerrilla.

Nog eens drie maand later kwam deze regering ten val, na een motie van wantrouwen op initiatief van de Welvaartspartij. Om een nieuwe regering te vormen stond president Demirel voor de keuze: ofwel nieuwe verkiezingen uitschrijven, ofwel alsnog het vormen van een regering met de Welvaartspartij. Hij opteerde voor de tweede mogelijkheid, waardoor een coalitie werd aangegaan tussen de Welvaartspartij en het Ware Pad. Deze nieuwe regering had een comfortabele meerderheid (293 zitjes) en stond onder leiding van de voorzitter van de Welvaartspartij – Necmettin Erbakan – met Tansu Çiller dus als vicepremier (cf. infra).

Zij ging van start in juni 1996, maar opnieuw vroeg men zich af, zowel binnen als buiten Turkije, hoe de legerleiding zou reageren op deze regering met een premier van uitgesproken islamitische signatuur.

Toen president Süleyman Demirel begin 1997 de generale staf zelf had verzocht om geïnformeerd te worden over een aantal zuiver militaire aangelegenheden, vond een briefing plaats op 17 januari 1997. Vier generaals waren aanwezig op deze briefing: İsmail Hakkı Karadayı (chef van de generale staf), Çevik Bir (adjunct-chef van de generale staf), Teoman Koman (chef van de gendarmerie) en Çetin Doğan (later bleek hij het hoofd te zijn van de werkgroep die belast was met de voorbereiding van de coup van 1997).

Tot zijn verbazing kreeg de president tijdens die briefing een donderpreek van de stafchef die hem een lijst met 55 grieven opsomde. De president maande de stafchef aan zijn toon te milder en antwoordde dat heel wat van die zaken onbewezen waren en dat al die punten sereen zouden worden besproken binnen de regering.

Twee weken later, op 31 januari, organiseerde de gemeenteraad van de stad Sincan (in de provincie Ankara) een manifestatie om de schendingen van Mensenrechten in Israël aan te

⁷³ Tijdens de Turkse parlementsverkiezingen van 1995 had overigens ook voor het eerst een uitgesproken Koerdische partij deelgenomen, de Democratische Volkspartij. In verschillende provincies was zij de grootste partij, maar niettemin behaalde zij niet de kiesdrempel.

klagen. Daarop bleken heel wat sympathisanten aanwezig te zijn van de islamitische terreurorganisaties Hamas en Hezbollah. De manifestatie had weliswaar enige opschudding gewekt, maar toch was de verbazing groot toen het leger, op 4 februari, bij wijze van antwoord, tanks de stad liet binnenrollen.

Adjunct-stafchef Çevik Bir noemde de militaire actie ‘*a balance adjustment to democracy*’. Wellicht wilden de vier genoemde generaals daarmee duidelijk maken aan de regering dat de president de ernst van hun boodschap had onderschat.

Op 28 februari kwam de Nationale Veiligheidsraad samen en daar werd een reeks beslissingen genomen die het seculiere karakter van de staat beter moesten verankeren, zoals de sluiting van heel wat islamitische scholen (die pas waren opgericht onder de nieuwe regering) en een verbod op enkele soefistische groeperingen. Premier Necmettin Erbakan werd gedwongen deze beslissingen te ondertekenen en trad uiteindelijk af.

De Welvaartspartij en het Ware Pad kwamen overeen om hun regering, na wat herschikkingen, verder te zetten. Ondanks enkele afvallige parlementsleden van het Ware Pad beschikten deze twee partijen nog steeds over een stabiele meerderheid, waardoor niets hen leek te kunnen verhinderen om verder te gaan. Maar in Turkije was, ook toen al, de vorming van een nieuwe regering een prerogatief van de president en die poneerde dat geen van deze partijen nog welkom waren in de regering, waarmee hij dus ook zijn eigen partij uitsloot van regeringsdeelname.

Uiteindelijk kwam hij dus tot een nieuwe minderheidsregering die bestond uit de Moederlandpartij, de Links-Democratische Partij en de zonet opgerichte Partij voor een Democratisch Turkije, waarnaar enkele misnoegde parlementariërs van het Ware Pad waren overgelopen.

Vervolgens werd de grootste partij van het land – de Welvaartspartij dus – onwettig verklaard door het Grondwettelijk Hof van Turkije wegens schending van het seculiere karakter van de staat. De voorzitter van deze partij, de voormalige premier Erbakan (die de hele vaudeville afdeed als ‘een zionistisch complot’), werd voor vijf jaar zijn politieke rechten ontnomen. Maar voormalige parlementsleden en burgemeesters van de Welvaartspartij richtten samen weer een nieuwe religieuze partij op, namelijk ‘de Deugdenpartij’.

Hoe dan ook, de herschikking van de regering in 1997 was ontegensprekelijk aangestuurd door de krijgsmacht, meer bepaald de Nationale Veiligheidsraad, alleen werd de grondwet niet opgeheven en het parlement niet ontbonden. Met uitzondering van de tanks die Sincan waren binnen gedenderd (en waarvan de militaire staf beweerde dat die niets te maken hadden met de nationale politiek) was alles met woorden gebeurd en officieel kon de legerleiding in die zin betwisten dat er zich een coup had voltrokken.

Admiraal Salim Dervişoğlu sprak daarom van ‘een postmoderne coup’, een uitdrukking die in de westerse media werd overgenomen. Tevens werd toen gesproken over een ‘*coup by briefing*’ (verwijzend naar de briefing voor de president) en van ‘*a second coup by memorandum*’ (verwijzend naar de 55 grieven die – net als in 1971 – in een memorandum waren neergeschreven).

Een niet te onderschatten aspect van deze postmoderne coup was dat het hoogstwaarschijnlijk om meer ging dan enkel het buiten spel zetten van de Welvaartspartij. De hele affaire speelde zich immers af tegen de achtergrond van het Susurluk-schandaal. Het feit dat de president besloten had om, ondanks de meerderheid van de voormalige regeringspartijen, ook zijn eigen partij uit te sluiten van verdere regeringsdeelname leek op het eerste gezicht dan wel een ultiem bewijs dat hij slechts optrad als een marionet van het militaire opperbevel, maar, alles goed en wel beschouwd, is dat niet helemaal zeker.

Volgens een ophefmakend artikel in de *Los Angeles Times* uit die tijd werd gesteld dat heel de postmoderne coup in essentie een afrekening was van de legerleiding met de in diskrediet geraakte Tansu Çiller⁷⁴, maar ook dat is niet zeker. In grote tegenstelling tot Çiller, toonde haar partijgenoot, president Demirel, zich als een witte ridder en sprak hij meermaals publiekelijk de wens uit voor een onafhankelijk onderzoek naar de Susurluk-affaire, ongeacht de uitkomst ervan. De facto was er binnen het Ware Pad een machtsstrijd gaande waarbij Çiller en Demirel diametraal tegenover elkaar stonden.

De precieze rol van zowel Demirel als de strijdkrachten in deze postmoderne coup blijft dus onduidelijk, maar hoogstwaarschijnlijk mag worden aangenomen dat het allemaal om meer ging dan enkel een afrekening met de Welvaartspartij.

⁷⁴ (Goltz, 1997).

Hoofdstuk 5: HET TIJDPERK VAN ERDOĞAN

1. De opkomst van Erdoğan als nationaal politicus

In de voorgaande paragraaf zagen we dat toen de islamitische ‘Nationale Orde Partij’ ongrondwettelijk werd verklaard, deze in 1972 vervelde tot de ‘Nationale Heilspartij’ en dat toen deze partij hetzelfde overkwam, zij in 1983 herrees als de ‘Welvaartspartij’. Nadat ook zij, als grootste partij van Turkije, eveneens ongrondwettelijk werd verklaard, veranderde zij in 1997 in de ‘Deugdenpartij’.

Het kwam dan ook niet geheel als een verrassing dat ook de Deugdenpartij na een tijdje om dezelfde reden haar deuren mocht sluiten. Naar aanleiding daarvan verdeelden haar parlementsleden zich, in 2001, onder twee nieuw opgerichte, conservatief en islamitisch getinte partijen, namelijk de ‘Gelukzaligheidspartij’ (*Saadet Partisi*) en de ‘Rechtvaardigheid en Ontwikkelingspartij’ (*Adalet ve Kalkınma Partisi*) die in het Westen algemeen bekend staat met haar acroniem ‘AKP’ (en in Turkije als de AK-partij, aangezien ‘ak’ in het Turks zowel ‘wit’ als ‘proper’ betekent, waarmee de AK-partij zich wou profileren als een anti-corruptiepartij).

De oprichters van de AKP stelden dat moest worden afgestapt van een al te expliciete politieke islam, dat ze de principes van zowel de democratie als de *laïcité* zouden aanvaarden en dat ze een prowesterse koers zouden aanhouden. Om die reden kon de partij bij haar oprichting ook anciens verwelkomen van de Moederlandpartij en van de Partij van het Ware Pad, evenals heel wat nieuwkomers, terwijl de religieuze *hardliners* overgingen naar de Gelukzaligheidspartij.

De initiatiefnemer om de AKP op te richten was de voormalige burgemeester van Istanbul: Recep Tayyip Erdoğan. In de nasleep van de zogenaamde postmoderne coup werd ook hij gearresteerd. Hij had namelijk, in de uitoefening van zijn functie als burgemeester, openlijk een bekend nationalistisch islamitisch gedicht gereciteerd, met onder meer de volgende woorden: ‘*De minaretten zijn onze bajonetten, de koepels onze helmen, de moskeeën onze kazernes en de gelovigen onze soldaten*’.⁷⁵ Dat bestaande gedicht had hij bovendien laten voorafgaan door zijn eigen woorden: ‘*Democratie is slechts de trein die wij nemen totdat we op onze bestemming zijn aangekomen*’... Maar later – bij de oprichting van de AKP – was hij daar dus op teruggekomen.⁷⁶

In ieder geval werd de charismatische burgemeester daarvoor tien maand in de cel gegoooid (waarvan hij er uiteindelijk maar vier moest uitzitten) en kreeg hij een levenslang verbod om aan politiek te doen (wat later werd gereduceerd tot vijf jaar).

Om de grote populariteit van Erdoğan in Turkije te begrijpen, dient de modale westerling – die deze man geen warm hart toedraagt – ten minste twee zaken te weten. Ten eerste heeft hij zich als burgemeester van Istanbul (van 1994 tot ‘98) ontpopt tot een uitermate

⁷⁵ (Lesage, 2016, p. 44).

⁷⁶ (Bay, 2016)

bekwame bestuurder die de leefbaarheid van zijn stad aanzienlijk heeft verbeterd. Ten tweede is zijn partij, in tegenstelling tot haar talrijke voorgangers, erin geslaagd om voor het eerst een stem te geven aan de stille islamitische meerderheid van Anatolië.

Als burgemeester heeft hij in Istanbul – een van de grootste stadsagglomeraties ter wereld – heel wat oude aanslepende problemen duurzaam opgelost. Zo liet hij honderden kilometers nieuwe waterleiding aanleggen om het probleem van chronisch watertekort op te lossen. De luchtvervuiling werd drastisch verminderd door de installatie van aardgas, het nijpend probleem van huisvuil werd aangepakt door hoogtechnologische recyclage-installaties, enzovoort.

Wat de genoemde ‘stille islamitische meerderheid van Anatolië’ betreft, is dat een belangrijke electorale vijver geworden van de AKP. Tot dan toe was zij Atatürk nog enigszins dankbaar geweest omdat hij erin was geslaagd de Turken te redden van de complete ondergang en tegelijk was zij niet radicaal genoeg in de leer om zich te verzetten tegen de laïciseringspolitiek van de kemalisten.

Op politiek vlak beschikt Erdoğan over een hoge intelligentie en een fijne intuïtie, maar sowieso wist iedereen dat als hij iets van zijn nieuwe partij wilde maken, er lessen moesten worden getrokken uit het verleden. Niet alleen waren de vele partijen waaruit de zijne is voortgekomen ongrondwettelijk verklaard, steeds vanwege ideologische tegenstellingen met het kemalistische én grondwettelijke principe van Turkije als lekenstaat, maar bovendien was Erdoğan ontdaan van zijn politieke rechten.

De roekeloze uitspraken die hij als burgermeester had gedaan zouden zich niet snel meer herhalen en de vergelijking van de democratie met een trein waar men uitstapt bij de terminus of de uitspraak dat islam en *laïcité* onverenigbaar zijn werden sterk gerelativeerd. Voortaan werd de democratie omarmd, althans met woorden, en over die onverenigbaarheid van islam en *laïcité* werd plots sussende taal gesproken.

De eerste prioriteit van de AKP was om heel Turkije evengoed te besturen als Erdoğan Istanbul had bestuurd, weliswaar met een onschuldige klinkende sympathie voor het eeuwenoude volksgeloof maar vooral met veel mooie woorden over democratie. Na een jaar bood zich een eerste kans aan voor de AKP, namelijk bij de algemene verkiezingen van 2002. Erdoğan zelf beschikte toen nog steeds niet over zijn politieke rechten, waardoor hij zijn trouwe luitenant, Abdullah Gül, aanwees als kopman van zijn partij bij de verkiezingen.

De partij haalde bij haar eerste verkiezingsdeelname al meteen 1/3 van de stemmen, maar omdat veel partijen de kiesdrempel van 10% niet hadden gehaald (o.m. geen enkele van de uittredende regeringspartijen) resulteerde dat in maar liefst 2/3 van alle zitjes (363 van de 550). Voorts werden negen onafhankelijke kandidaten verkozen en alle andere zitjes gingen naar de Republikeinse Volkspartij.

De Links-Democratische Partij van uittredend premier Bülent Ecevit was om meerdere redenen compleet gecrasht. Ten eerste was het land in 2000 getroffen door een diepe economische crisis die de regering had genoopt tot drastische sociaaleconomische maatregelen, maar simultaan diende zij ook heel wat hervormingen door te voeren onder druk van de EU, met oog op toekomstig lidmaatschap. Tot slot was de partij ook getroffen door een diepe interne verdeeldheid die had geleid tot een scheuring binnen de partij, waardoor de partij reeds vóór de verkiezingen een aantal van haar verkozenen had verloren. Uiteindelijk moest de partij het stellen met een beschamende 1,22% van de stemmen, waarna zij besloot in kartel te gaan met de Republikeinse Volkspartij.

De Moederlandpartij had met 5,13% van de stemmen niet spectaculair veel beter gescoord. Enkel de derde en laatste uittredende regeringspartij, de Nationale Bewegingspartij, kwam enigszins in de buurt van de kiesdrempel, met 8,36% van de stemmen.

In de nieuwe regering trad Abdullah Gül naar voor als premier. Een maand later liet de Hoge Verkiezingscommissie echter weten dat er onregelmatigheden waren vastgesteld in een kiesdistrict van de provincie Siirt, waardoor drie van de 550 zitjes opnieuw moesten bepaald worden. Op het eerste gezicht was dat een fait divers – de AKP zou hoe dan ook haar meerderheid behouden –, ware het niet dat Erdoğan intussen zijn politieke rechten opnieuw had verworven en hij dus kon meedingen naar een van die drie posten. Hij won, waarna Gül zich heel loyaal liet degraderen tot vicepremier en minister van Buitenlandse Zaken om plaats te ruimen voor zijn partijleider als nieuwe premier.

Het was overigens zeer tegen de zin van de toenmalige president Ahmet Sezer dat hij Erdoğan moest benoemen tot premier. De man was geen lid van een politieke partij, maar wel een vurig verdediger van de kemalistische grondslagen van de Turkse staat, niet in het minst van de *laïcité*. Later zou hij meermaals een presidentieel veto stellen tegen wetsvoorstellen van de AKP.

2. Het premierschap van Erdoğan

a. AKP, de strijdkrachten en de rol van de EU

Na het aantreden van Erdoğan in de nationale politiek brak zowel voor de kemalisten als voor de militairen een verwarrende periode aan. Het waren de nadagen van 9/11, waardoor wereldwijd een zekere mate van islamofobie groeide, evenals een grote bezorgdheid omtrent terrorisme en veiligheid in het algemeen. Ondanks alles percipieert het Westen Turkije nog altijd als een moslimland – de meerderheid is hoe dan ook moslim – maar binnen Turkije voelden de kemalisten en de militairen zich wel gesterkt door deze internationale tendensen; veiligheid en het indammen van zowel de islam als het terrorisme hadden immers altijd tot hun *core business* behoord.

Sinds 1999 was Turkije door de EU aanvaard als kandidaat-lidstaat, maar de vorige regering had een hoge prijs betaald voor de hervormingen die ze had doorgevoerd op aanbeveling van de EU. Eigenlijk hebben heel wat Turkse nationalistten nooit helemaal de spotnaam ‘de zieke man van Europa’ verteerd. Destijds beseften de meeste intellectuelen binnen het Turkse deel van het Ottomaanse rijk dat deze naam niet uit de lucht was gegrepen, maar dat was nu net de drijfveer geweest van de Jonge Turken om hun land te moderniseren (op het vlak van economie, defensie, technologie, onderwijs...) tot een voorspoedige Westerse staat naar Duits, Frans of Brits model.

Na de oprichting van de Turkse republiek is die betrachting altijd blijven bestaan. Het NAVO-lidmaatschap was op dat vlak een reuzestap voorwaarts geweest, maar als daarbovenop nog een EU-lidmaatschap zou komen, zou het oude minderwaardigheidscomplex misschien wel definitief kunnen worden begraven... Of beter gezegd, dan zou het doel misschien definitief zijn bereikt. Ondertussen leefden onder heel wat kemalisten nog altijd naïeve denkbeelden omtrent *laïcité*, sciëntisme, democratie, vooruitgang en modernisering, waardoor zij niet alleen verlangden naar het EU-lidmaatschap, zij voelden zich er ook al behoorlijk klaar voor. In eigen land had een islamitisch getinte partij dan wel de absolute meerderheid, maar in Turkije kan de politiek heel snel veranderen en op internationaal vlak leek de conjunctuur gunstig met betrekking tot de kemalistische stokpaardjes van *laïcité*, terrorismebestrijding en

veiligheid in het algemeen. Volgens dezelfde redenering leek Erdoğan allerminst de wind in de zeilen te hebben, maar om diverse redenen bleek er al snel een kloof te zijn tussen schijn en zijn.

In een modale democratie heeft een regering met een sterke meerderheid normaal alle legitimiteit om het regeerakkoord uit te voeren tot wanneer haar mandaat verstrijkt. Erdoğan besepte echter dat voor een islamitische partij in Turkije zelfs een 2/3 meerderheid niet volstaat om met een gerust hart de regeringstermijn uit te doen. Een nieuwe militaire coup hing boven zijn regering als een zwaard van Damocles. Dat was voor hem een heel specifieke reden om meer toenadering te zoeken tot de EU. Immers, wanneer hij erin zou slagen om een goede reputatie op te bouwen binnen de EU en het Turkse leger hem vervolgens aan de kant zou schuiven, dan riskeerde het leger in ongenade te vallen in Europese ogen, en dat was het laatste wat de generaals wilden.

Al kort na zijn aantreden als premier heeft Erdoğan dan ook handig ingespeeld op een aantal symbooldossiers die de EU belangrijk vindt. Hij koos dossiers waarvan hij wist dat die moeilijk lagen voor het leger, om zo aan Europa te tonen dat er met hem beter zaken vielen te doen op democratisch vlak dan met de militairen. Zo heeft hij zowel over de Armeense genocide als over de Koerdische kwestie aankondigingen gedaan die de EU gunstig stemden en die voor zowel de militairen als de (andere) kemalisten altijd taboe zijn geweest.

Zowel de grootsheid als de eenheid van de Turkse natie zijn altijd twee dogma's geweest van het kemalisme die eigenlijk al teruggaan tot de Jonge Turken hun nationalistische bevindingen destijds in Europa. Een erkenning van de Armeense genocide werd gezien als een aanslag op de grootsheid van Turkije terwijl de erkenning van de Koerden als een aparte natie werd gezien als een aanslag op de eenheid van het Turkse volk. Het is quasi ondenkbaar dat Erdoğan die aankondigingen ook zou hebben gedaan zonder die achtergrond van een mogelijk EU-lidmaatschap van Turkije, maar zo kwam hij in de gunst van de EU en wekte hij bovendien de indruk progressiever, constructiever en democratischer te zijn dan de militairen en de kemalisten.

Wat de Armeense kwestie betrof liet Erdoğan verstaan bereid te zijn de genocide eventueel te erkennen na een grondig onderzoek ter zake door een Armeens-Turkse expertencommissie. In 2005 heeft Erdoğan effectief, samen met de oppositieleider, Deniz Baykal, een brief geschreven aan de Armeense president, Robert Kocharian, met oog op de oprichting van een dergelijke commissie. Armenië heeft weliswaar bedankt voor dat voorstel⁷⁷ maar in de ogen van de EU had Erdoğan niettemin blijk gegeven van goede wil en de militairen konden alleen maar machteloos toekijken.

Ook inzake de aanslepende Koerdische kwestie heeft Erdoğan de EU en de Turkse generaals handig tegen elkaar uitgespeeld. Nog steeds in 2005 heeft hij ook aangekondigd werk te willen maken van een definitieve en democratische oplossing voor het Koerdische probleem, waarbij hij zich meermaals liet ontvallen dat Turkije wel degelijke verschillende etnische groeperingen op zijn bodem heeft en zijn land op dat vlak niet zonder fouten was. In dat verband ontvouwde hij in 2009 een groots plan dat uitdrukkelijk gesteund werd door de EU. De Koerden zouden voortaan niet alleen opnieuw hun eigen taal mogen spreken, maar deze werd voortaan ook toegestaan op alle radio- en Tv-stations en in politieke campagnes. Ook heel wat Koerdische steden en gemeenten verkregen opnieuw hun oude Koerdische naam die

⁷⁷ De (begrijpelijke) reden die de Armeense minister van Buitenlandse Zaken in zijn antwoord opgaf voor die afwijzing was dat er ter zake reeds meer dan voldoende historische expertise bestond en dat Turkije als enige partij deze zaak heeft gepolitiseerd.

de staat eerder had vervangen door Turkse. Opnieuw kreeg Erdoğan applaus van de EU en werden de generaals in de hoek geduwd van de ouderwetse knorpotten.

Later zou blijken dat dit allemaal pure *window dressing* was. In werkelijkheid had Erdoğan geen enkele sympathie voor de Armeense of Koerdische kwestie, maar door de indruk van het tegendeel te wekken kon de EU helpen om zijn machtspositie in eigen land te verstevigen, temeer daar de EU – tot grote frustratie en onbegrip van de legertop – in haar jaarlijkse rapporten van de toetredingsonderhandelingen vaak terugkwam op de te grote politieke rol die de strijdkrachten speelden. Zo stond in het rapport van 1998 (en hernomen in het rapport van 2004):

On the political side, the evaluation highlights certain anomalies in the functioning of the public authorities, persistent human rights violations and major shortcomings in the treatment of minorities. The lack of civilian control of the army gives cause for concern. This is reflected by the major role played by the army in political life through the national security council. A civil, non-military solution must be found to the situation in south-east Turkey, particularly since many of the violations of civil and political rights observed in the country are connected in one way or another with this issue.⁷⁸

Voor wat betreft de Amerikaanse invasie van Irak, in 2003, laveerde Erdoğan eens te meer op een politiek intelligente manier doorheen een heikel dossier. Zijn achterban én de meeste van zijn partijleden zagen die dubieuze invasie van een naburig moslimland niet zitten en het leger was intern verdeeld over de kwestie. Tegelijk wilde Erdoğan alle betrokken partijen te vriend houden, inclusief de Amerikanen, andermaal om buitenlandse legitimiteit te zoeken voor zijn regering die onder druk stond van het leger.

Een deelname aan de vijandelijkheden zou Turkije ook deels van pas komen; Amerikaanse troepen op zijn bodem zou dollars binnenbrengen om de belabberde staatsfinanciën op te krikken en bovendien zou het Erdoğan toelaten een oogje in het zeil te houden dat de Koerden in Noord-Irak niet te veel autonomie kregen (want in wezen is Erdoğan nooit een Koerdenvriend geweest).

Uiteindelijk liet hij zijn eigen parlementariërs de vrije keuze om voor of tegen een Turkse deelname aan de invasie van Irak te stemmen. Erdoğan wist dat het parlement tegen zou stemmen, maar op die manier kon hij zijn imago van autocraat temperen en van zodra zijn parlement een Turkse deelname aan de invasie had verworpen, haastte hij zich een opiniestuk te schrijven voor *The Wall Street Journal*, zeggende dat hij en zijn partij vergeefs hemel en aarde hadden bewogen om de Turkse assemblee aan boord te krijgen van die invasie, maar dat zijn land niettemin een dikke vriend is van Amerika.⁷⁹

De eerste legislatuur van de AKP was dan ook succesvol, zowel in binnen- als buitenland (ook al had de oppositie zich in eigen land combattief opgesteld). De economie was terug gestabiliseerd – deels doordat de regering de vruchten heeft kunnen plukken van de besparingsmaatregelen van de vorige regering – en in Anatolië had de AKP voor het eerst heel wat infrastructuur aangelegd. In de eenentwintigste eeuw waren daar nog altijd heel wat dorpen zonder elektriciteit of verharde wegen en de AKP heeft dat gebied ontdekt als electoraal wingewest. Tot dan toe waren de kemalisten er nooit aan toegekomen om dat gebied te ontwikkelen, enerzijds vanwege een gebrek aan middelen en anderzijds omdat de bevolking

⁷⁸ (Commission of the European Communities, 1998, p. 21), (Commission of the European Communities, 2004, p. 11).

⁷⁹ (Erdoğan, 2003).

niet beter wist en er niet moeilijk over deed... tot wanneer de AKP dat grote gebied electoraal heeft ontdekt.

In Europa waren heel wat gematigde politici dan weer tevreden omdat zij in de AKP het bewijs zagen dat er zoiets bestond als een gematigde islam en dat er – ondanks 9/11 – dus geen oorlog hoefde te zijn tussen de islam en het Westen. Vergelijkingen tussen de christendemocratie in Europa en een soort van moslimdemocratie in Turkije waren niet van de lucht en in 2004 werd Erdoğan zelfs – als enige niet-EU-burger ooit – door *European Voice* (vandaag *Politico Europe*) verkozen tot Europeaan van het jaar. In ons land voerde Guy Verhofstadt zelfs campagne onder Vlaamse Turken met een flyer waarop hij samen met Erdoğan poseerde.⁸⁰ In Turkije groeide al wel enige oppositie vanwege het religieuze karakter van de AKP maar de eurocraten bleven de zijde van Erdoğan kiezen, ook al vonden ze sommige van zijn wetsvoorstellen toen al een beetje vreemd.

Bij de algemene verkiezingen van 2007 haalde de AKP opnieuw een absolute meerderheid in het parlement, zelfs in sommige Koerdische provincies haalde de partij 40%. Maar ondanks dat succes had de AKP nog wel degelijk reden tot bezorgdheid.

Hoewel de partij bij de laatste verkiezingen 12,3% meer stemmen behaalde dan in 2002, had zij toch 22 minder verkozenen omdat dit keer minder stemmen verloren waren gegaan door de kiesdrempel. Daarmee beschikte de AKP niet over een 2/3 meerderheid die vereist was om een nieuwe president te verkiezen.

Toen de ambtstermijn van Ahmet Sezer er in 2007 opzat, wilde de AKP, als grootste partij, een kandidaat uit eigen midden naar voor schuiven – Abdullah Gül – maar de oppositiepartijen stonden aanvankelijk weigerachtig om de ontbrekende stemmen voor de noodzakelijke 2/3 meerderheid te leveren, omdat zij vreesden dat er dan te veel macht in handen zou komen van een religieuze partij.

Uiteindelijk werd Gül alsnog de nieuwe president, maar naar aanleiding van al die turbulenties had het leger bloed geroken en schreef de chef van de generale staf, Yaşar Büyükanıt, datzelfde jaar nog, de volgende mededeling op de officiële website van de Turkse strijdkrachten:

It is observed that some circles who have been carrying out endless efforts to disturb fundamental values of the Republic of Turkey, especially secularism, have escalated their efforts recently. [...]

An important part of these activities were done with the permission and within the knowledge of administrative authorities, who were supposed to intervene and prevent such incidents, a fact which intensifies the gravity of the issue. [...]

Turkish Armed Forces are concerned about the recent situation. It should not be forgotten that the Turkish Armed Forces are a party in those arguments, and absolute defender of secularism. [...] It will display its attitude and action openly and clearly whenever it is necessary.

Those who are opposed to Great Leader Mustafa Kemal Atatürk's understanding 'How happy is the one who says I am a Turk' are enemies of the Republic of Turkey and will remain so. The Turkish Armed Forces maintain their sound determination to carry out

⁸⁰ (Lesage, 2016, p. 47).

their duties stemming from laws to protect the unchangeable characteristics of the Republic of Turkey. Their loyalty to this determination is absolute.⁸¹

Na dit nauwelijks verholde dreigement voor een nieuwe coup hield Erdoğan zich wijselijk gedeisd. Het zou immers veel sterker overkomen indien de EU de stafchef op de vingers tikt. Zonder begrip te tonen voor eender welke bezorgdheid van de legertop, antwoordde toenmalig EU-commissaris Olli Rehn, bevoegd voor de uitbreiding van de EU, als volgt op de bewuste publicatie:

This is a clear test case whether the Turkish armed forces respect democratic secularization and democratic values. [...] It's important that the military respects also the rules of the democratic game and its own role in that democratic game.⁸²

De toenmalige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, Condoleezza Rice, sloot zich daarbij aan, wat kon tellen als blamage voor de legertop. De hoogste generaals zagen zichzelf immers als een groepje hervormingsgezinde, progressieve, westerse, democratische en moderne Jonge Turken die het opnieuw moesten opnemen tegen een ouderwetse sultan, zijnde Erdoğan. Wanneer uitgerekend zij dan door Europa – hun eeuwenoude voorbeeld – en Amerika werden terechtgewezen omdat ze zich onvoldoende zouden schikken naar die nostalgische autocraat, waren het onbegrip en de frustratie torenhoog.

Met die vingerwijzing maakte Turkije overigens ook kennis met een concept waarvan het tot dan toe dacht dat het een pleonasme was: *democratic secularization*. Kennelijk moest er ook zoiets bestaan als *undemocratic secularization*. Dat was nieuw.

In haar jaarrapport van 2007 over de mogelijke toetreding van Turkije tot de EU herhaalde de bevoegde commissie dat de politieke rol van de Turkse strijdkrachten een heikel punt blijft in de toetredingsonderhandelingen. Er werd heel uitvoerig op ingegaan. Zo werd onder meer gesteld:

[...] the armed forces continued to exercise significant political influence. Senior members of the armed forces have stepped up their public comments on domestic and foreign policy questions including Cyprus, secularism and Kurdish issues. On a number of occasions, the General Staff reacted publicly to government statements or decisions. The General Staff directly interfered with the April 2007 presidential election by publishing a memorandum on its website expressing concern at the alleged weakening of secularism in the country.

There were several attempts from senior members of the armed forces to restrict academic research and public debate in Turkey, in particular on security and minority rights issues. Furthermore, the military targeted the press on various occasions (See section on freedom of expression).⁸³

In tegenstelling tot de talloze vingerwijzingen in het rapport ten aanzien van de Turkse strijdkrachten wordt in datzelfde rapport slechts eenmaal de naam van Erdoğan genoemd, zeggende dat hij en zijn regering op goede weg zijn met hun hervormingen richting EU:

Following the general election a single-party AKP government was formed by Prime Minister Erdoğan and endorsed by Parliament on 5 September. The government

⁸¹ (BBC News (anoniem), 2007).

⁸² (BBC News (anoniem), 2007).

⁸³ (Commission of the European Communities, 2007, p. 9).

programme includes a commitment to continue reforms. The government plans to carry out extensive constitutional reforms aimed in particular at fully aligning Turkey to international standards in the area of fundamental rights. The government reiterated its intention to push forward the implementation of the Turkish road map for EU accession presented in April 2007. The Road Map provides internal guidance to line Ministries on alignment with the *acquis* and covers alignment of primary and secondary legislation to be adopted and implemented between 2007 and 2013.⁸⁴

Datzelfde jaar publiceerde het Turkse weekblad *Nokta* fragmenten uit een zogezegd dagboek van de gepensioneerde generaal Özden Örnek waarin melding werd gemaakt van voorbereidingen van wel vier militaire coups. Zij droegen de codenamen ‘blondine’ (*Sarı kız*), ‘maanlicht’ (*Ay ışığı*), zee-schittering (*Yakamoz*) en ‘handschoen’ (*Eldiven*). Vermoed werd dat die respectievelijk zouden verwijzen naar plannen van de landstrijdkrachten, de luchtmacht, de marine en de gendarmerie.

Wat daar precies van aan was, was onduidelijk, maar hoe dan ook was het gevaar voor de AKP nog niet geweken want in 2008 diende de hoogste aanklager van het land een voorstel in bij het grondwettelijk hof om de AKP te verbieden en de leiders strafrechtelijk te vervolgen wegens inbreuken op de *laïcité*. Gezien de populariteit van de AKP in het Westen was dit een grote gok. Net als het leger was ook justitie toen nog een kemalistisch bastion en een existentiële aanval op de AKP was hoe dan ook een aanval op vrienden van de EU. Zes van de elf rechters gaven de aanklager uiteindelijk gelijk, een meerderheid dus, maar, wettelijk gezien, was dit toch een stem te kort om het voorstel te kunnen inwilligen.

Zowel de Republikeinse Volkspartij, justitie als het leger leken zich gaandeweg steeds minder te storen aan de democratische spelregels om af te rekenen met de AKP. Erdoğan besloot om niet passief af te wachten tot wanneer het leger in actie zou komen om zich te mengen in zijn beleid. Hij ging dan ook actief op zoek naar allerhande complottheorieën, waarvan we de fitnesses wellicht nooit zullen kennen.

In 2009 publiceerde het dagblad *Taraf* vermeend bewijsmateriaal van de operatie ‘Kooi Actieplan’, dat eveneens zou wijzen op voorbereidingen van een militaire coup, dit keer door een groepering van officieren die zou zijn voortgekomen uit de zogenaamde postmoderne coup van 1997.

Op 20 januari 2010 verscheen in datzelfde dagblad alweer een vreemd artikel waarin een journalist, Mehmet Baransu, schreef een boel documenten en Cd-roms te hebben ontvangen met ontluisterende informatie. In 2003, bij het aantreden van Erdoğan als premier, zou het leger de zogenaamde ‘Operatie Voorhamer’ hebben voorbereid. Daarbij zouden de militairen twee moskeeën in Istanbul opblazen en Griekenland beschuldigen van het neerhalen van een Turks gevechtstoestel in het grensgebied tussen het Turkse en Griekse luchtruim. De chaos die daarop zou volgen, zou dan een rechtvaardiging vormen voor een militair ingrijpen, waarbij Erdoğan dan aan de kant zou worden geschoven.

Telkens dook het spook van Ergenekon weer op, het vermeende clandestiene, ultranationalistische en seculiere genootschap met banden in het leger en de veiligheidsdiensten. Op een of andere manier moest er wel iets van bestaan, maar nooit is duidelijk geworden wat. In al die vermeende voorbereidingen van militaire staatsgrepen was het ook onduidelijk in welke mate bewijsmateriaal valselijk was aangemaakt en in welke mate het authentiek was. Alles goed en wel beschouwd leek het alsof in al deze gevallen de beide

⁸⁴ (Commission of the European Communities, 2007, p. 7).

partijen niet geheel recht in de schoenen stonden, maar het ging wel gepaard met een stijgend aantal arrestaties, onder meer van stafchefs van diverse krijgsmachtdelen.

Na zich jarenlang politiek correct te hebben opgesteld als premier, werd Erdoğan vanaf 2012 terug roekelozer, zowel in zijn uitspraken als in zijn beleid. Anticonceptie stelde hij gelijk aan landverraad en hij zei te zullen weigeren om een ongelovige generatie op te voeden. Kinderen met leerproblemen werden automatisch doorgestuurd naar islamitische İmam Hatip-scholen, ongeacht de religieuze overtuiging van de ouders, het leerlingenaantal steeg daar in een mum van tijd van 63.000 naar een miljoen. De trein waar Erdoğan het als burgemeester over had, leek de terminus te hebben bereikt.

b. Rellen rond het Gezipark

Uiteindelijk heeft het tot 2013 geduurd alvorens de westerse publieke opinie doorhad dat er wel degelijk een ernstig probleem was met de AKP en de persoon van Erdoğan, meer bepaald naar aanleiding van de wijze waarop de protesten van het Gezipark werden aangepakt.

Dat relatief kleine park was een van de laatste groene plekken van de Beyoğlu-wijk van Istanbul en een groepje ecologisten verzette zich tegen de plannen van de overheid om dat op te ruimen. De brutale wijze waarop deze vreedzame betogers werden aangepakt wekte al snel de aandacht van heel wat andere groeperingen, niet in het minst van de kemalisten. De bedoeling was immers om op die plaats een replica te bouwen van een Ottomaanse kazerne die daar had gestaan, waarin een winkelcentrum zou worden ondergebracht. Voorts bleek dat ook het naburige Atatürk Cultureel Centrum zou worden gesloopt en een nieuwe moskee zou worden neergepoot in de omgeving, stuk voor stuk nieuwe indicaties dat Erdoğan zich aan het ontpoppen was tot een nieuwe Ottomaanse sultan. Maar ook daar bleef het niet bij. Opposanten van het wetsvoorstel dat zoenen in het openbaar zou verbieden begonnen er ook massaal te zoenen, inclusief homokoppels die zich evenzeer gevisieerd voelden door het beleid van de AKP. De recent ingevoerde beperkingen op de verkoop van alcohol bracht nog meer tegenstanders op de been en uiteindelijk zwol de opstand aan tot een nationale opstand tegen het algemeen beleid van de AKP. Alsmar meer groeperingen van de meest diverse pluimages begonnen zich aan te sluiten. Er waren overigens ook minder fraaie figuren bij die het onderling zeker niet altijd met elkaar zouden kunnen vinden, zoals extremisten van zowel links als rechts en anti-Koerdische of antisemitische activisten. Overigens hadden ook niet alle pro-Koerdische deelnemers vreedzame en/of democratische intenties, zoals met name het Revolutionaire Volksbevrijdingsfront (DHKP-C) en de Marxistisch-Leninistische Communistische Partij (MLKP) die momenteel vecht aan de zijde van de PKK.

Hoe dan ook raakte het aanpalende (en veel grotere) Taksimplein⁸⁵ gaandeweg afgeladen vol met betogers, verenigd in hun afkeer van de AKP. Maar ook het geweld van de politie – met traangas, waterkanonnen, rubberkogels en uiteindelijk ook scherpkogels – nam steeds grotere proporties aan, terwijl de AKP de Turkse media onder grote druk zette om de rellen te bagatelliseren of dood te zwijgen. Vier kleinere Tv-stations kregen omwille van hun berichtgeving over de gebeurtenissen boetes opgelegd vanwege de schade die zij zouden hebben toegebracht aan de *‘lichamelijke, morele en mentale ontwikkeling van de jeugd’*, maar de grote televisiestations, zoals de openbare zender TRT en CNN Türk zwegen grotendeels.

⁸⁵ Dit was dus hetzelfde plein waar in 1977 dat verschrikkelijke bloedbad had plaatsgevonden (cf. supra).

Niettemin breidde het protest zich gaandeweg uit tot 67 van de 81 provincies van het land, als volkswoede over tien jaar AKP-beleid.⁸⁶

Amnesty International schreef er een rapport van 72 bladzijden over, waaruit bleek dat er naast heel wat doden en vele duizenden gewonden, ook duizenden arrestaties werden uitgevoerd, onder meer van artsen die medische bijstand hadden verleend, van journalisten die verslag hadden uitgebracht en van advocaten die opposanten hadden verdedigd.⁸⁷

Achteraf beschouwd betekenden deze protesten een breekpunt tussen de AKP en de Europese publieke opinie. Eigenlijk werd het ook een breuk met de EU, al zou dat pas wat later blijken. In het EU-rapport over de Turkse toetredingsonderhandelingen van 2013 sprak de EU zich echter nog wel opvallend mild uit over de rellen rond het Gezi-park, met cijfermateriaal over doden, gewonden en arrestaties dat beduidend lager lag dan het cijfermateriaal in het rapport van *Amnesty International*.⁸⁸ Tegelijk kan worden opgemerkt dat in dat rapport de politieke rol van de Turkse strijdkrachten in wat minder veroordelende termen werd besproken.

Die quasi-nationale opstand tegen Erdoğan en zijn AKP betekende echter helemaal niet het einde van Erdoğan's politieke rol. Die opstand wees veeleer op een diepe verdeeldheid binnen de Turkse samenleving; naast de massaal vele tegenstanders had Erdoğan nog altijd ook massaal veel aanhangers.

c. De Gülenbeweging

In 2013 werd in de West-Europese media ook voor het eerst ingegaan op de bijzondere rol die de Gülenbeweging had in de Turkse samenleving, ook al bestond die beweging toen al meerdere decennia.

Bij haar oprichting en zeker na haar eerste verkiezingsuccessen, had de AKP nog geen tentakels binnen het Turkse staatsapparaat. Om die reden heeft de AKP toen aansluiting gezocht bij een organisatie die dat wel had, namelijk de Gülenbeweging.

Deze beweging heeft steeds een grote nadruk gelegd op hoogstaand onderwijs. Heel wat Turkse burgers die geen uitgesproken mening hebben over de religieuze ideologie van deze beweging stuurden hun kinderen toch naar de Gülen scholen, private bijscholingscentra die een welgekomen (maar dure) aanvulling waren voor het gebrekkige openbaar onderwijs, waardoor kinderen van de elite beter werden voorbereid om te slagen voor de toelatingsexamens van middelbare scholen, academies en universiteiten, maar ook om hoge posten te bereiken in de administratie.

Deze religieuze beweging is op ideologisch vlak veel meer verwant met de AKP dan vaak in het Westen wordt gedacht. Twee belangrijke verschilpunten zijn onderling echter paradoxaal. Daar waar de Gülenbeweging een heel elitaire beweging is, is de AKP vooral populair onder de lagere sociale klassen van Turkije. Anderzijds is de strategie van de AKP ronduit top-down, terwijl de Gülenbeweging van sinds haar oprichting altijd een bottom-up-strategie heeft gevolgd. Concreet betekent dit dat de AKP meteen gemikt heeft op de hoogste

⁸⁶ (Mullen & Cullinane, 2013).

⁸⁷ (Amnesty International, 2013).

⁸⁸ Zo werd onder meer gesteld: *'In late May, protests started against an urban development project in Gezi Park in the centre of Istanbul. The protests grew, encompassing broader demands and spreading to other cities. Overall, the demonstrations were peaceful, despite the involvement of a small number of violent protestors. At several instances the police used excessive force against demonstrators.'* (Commission of the European Communities, 2013, p. 5)

regionen van de politieke macht, zonder te beschikken over een eigen achterban (of ‘zuil’) in het verenigingsleven en in de staatsadministratie. De Gülenbeweging heeft weliswaar ook hoge machtsambities, maar zonder dat zij verbonden is aan een politieke partij. Zij ronselen hun aanhang via de eigen scholen, tijdschriften, lezingen – waarbij de luisteraars vaak collectief tot tranen toe zijn bewogen – en geluids- of video-opnames ervan. Om hun strategie te begrijpen kan verwezen worden naar een video van de jaren 1980, die in 1999 uitlekte en waarin de onbetwiste leider Fethullah Gülen zijn aanhangers de volgende raad gaf:

Jullie moeten bewegen binnen de aderen van het systeem, zonder dat iemand jullie bestaan opmerkt, totdat jullie alle machtscentra bereikt hebben. Jullie moeten wachten tot het moment dat jullie alle staatsmacht hebben, totdat jullie alle macht van de constitutionele institutie in Turkije naar jullie toegetrokken hebben.⁸⁹

Uiteraard heeft Gülen deze woorden gerelativeerd toen ze aan het licht kwamen, maar hoe dan ook werd daar behoorlijk samenzweerderige taal gesproken. Anderzijds mag men niet vergeten dat in Turkije het niet mogelijk is om via de normale democratische procedures politieke macht te verwerven wanneer wordt afgeweken van een aantal grondprincipes van het kemalisme waar met name de legertop nauw op toekijkt.

Het spreekt natuurlijk ook voor zich dat, gezien het politieke landschap in Turkije omstreeks de jaren 2010, een vereniging tussen de macht van de AKP en die van de Gülenbeweging veel potentieel zou hebben om voor het eerst de macht van de kemalisten (inclusief de strijdkrachten) structureel uit te dagen.

Gedurende enige tijd heeft de Gülenbeweging dan ook vrij openlijk de AKP gesteund, onder meer via toespraken van Fethullah Gülen zelf en via zijn tijdschriften (waaronder het reeds genoemde Taraf).

De ideologische verschillen tussen de Gülenbeweging en de AKP zijn niet zo groot; beiden zijn zij islamitisch, maar geen van hen is dat op een heel radicale wijze zoals in Iran of Saoedi-Arabië. Allebei hebben zij meer begrip voor de laïciseringspolitiek, volgens de kemalistische traditie, dan vaak gedacht wordt (al vinden zij allebei dat die in de praktijk te ver gaat). Beiden verlenen zij lippendienst aan de democratie en de mensenrechten, terwijl zij in werkelijkheid even afwijzend staan ten opzichte van de Koerdische of de Armeense kwestie, net als ten opzichte van bijvoorbeeld de LGTBQ-gemeenschap en uitiem de democratie.

De beide gemeenschappen hebben ook een onbetwiste leider met een groot ego – alleen al om die reden was samenwerking tussen hen op termijn erg onwaarschijnlijk – terwijl een belangrijk verschilpunt is dat wanneer men daadwerkelijk het politiek beleid voert, zoals de AKP, het veel moeilijker is om de ware intenties te blijven verhullen dan wanneer men ondergronds werkt, zoals de Gülenbeweging. Van zodra het zowel binnen als buiten Turkije duidelijk werd dat de AKP het helemaal niet zo nauw neemt met de democratie, heeft Fethullah Gülen dan ook openlijk afstand genomen van Erdoğan en zijn partij.

Ook in de verhouding tussen de Gülenbeweging en de AKP waren de rellen in het Gezipark het kantelmoment waarop de voormalige bondgenoten zijn beginnen te evolueren tot vijanden. De brutale wijze waarop de ordediensten de protesten in het Gezipark hebben neergeslagen werd bekritiseerd door Gülen en de zijnen en bovendien liet Gülen verstaan meer sympathie te hebben voor Erdoğan's beschermeling, president Abdullah Gül, dan voor Erdoğan zelf.

⁸⁹ Vertaald en geciteerd door (Lesage, 2016, pp. 92-3).

Die beide verwijten deden de premier ontvlammen in woede. Hij beweerde dat uiteindelijk de hele Gezi-affaire was uitgelokt door Gülen. Zijn aanhangers zouden de oproerpolitie opzettelijk hebben geprovoceerd om de AKP nationaal en internationaal in een slecht daglicht te kunnen stellen.

Later in datzelfde jaar, vatte Erdoğan het plan op om min of meer de ruggengraat van de Gülenbeweging te breken, namelijk door de Gülen scholen aan te pakken die zowel een cruciale bron van inkomsten waren alsook een belangrijk rekruteringsapparaat voor de beweging. Gülen antwoordde daarop dat dit een afrekening was omwille van de rivaliteit tussen de Gülenistische en de Koerdische scholen in sommige provincies... Gülen verweet Erdoğan kortom een Koerdenvriend te zijn.

Nog altijd in datzelfde jaar brak ook een groot corruptieschandaal uit, waarbij heel wat topfiguren van de AKP zouden betrokken zijn en Erdoğan's eigen zoon tot de hoofdverdachten behoorde. Erdoğan wees alle aantijgingen af en had het over heksenjachten en zowel binnen- als buitenlandse samenzweringen tegen hem en zijn partij. In de nasleep ervan werden duizenden politieagenten, medewerkers van de veiligheidsdiensten en magistraten ontslagen of overgeplaatst. Toen uit een gelekt telefoongesprek bleek dat Erdoğan zich persoonlijk had beziggehouden met het vervangen van openbare aanklagers, stelde hij dat dit noodzakelijk was omdat zij aanhangers zouden zijn van Fethullah Gülen en dat het precies die mensen waren die alles hadden verzonnen. Daarmee was dus bewezen dat Erdoğan de rechtstaat en de scheiding der machten had opgegeven, maar in corruptiezaken binnen de Turkse politiek mag men nooit vergeten de zaken langs meerdere kanten te bekijken: ongetwijfeld waren heel wat van de door Erdoğan ontslagen magistraten effectief gedreven door motieven die pro-Gülenistisch en anti-AKP waren.

Hoe dan ook waren in deze corruptiezaak weer meer onderzoekers dan aanvankelijke verdachten aangepakt en sindsdien heeft de AKP definitief haar reputatie als propere-handen-partij verkwanseld. Sindsdien heeft Gülen nog maar nauwelijks in het openbaar gesproken en leeft hij teruggetrokken in zelf gekozen ballingschap in de Verenigde Staten.

Opmerkelijk is dat de Gülenbeweging pas bekend is geraakt in de westerse media op een ogenblik dat zij al gebroken had met de AKP en haar leider ook bij ons in ongenade was gevallen. Een tegenstander van Erdoğan die de democratie predikt lijkt dan al gauw een soort bondgenoot van het Westen, waardoor de Gülenbeweging bij ons wellicht op meer sympathie kan rekenen dan het geval zou zijn indien we de ideologie en strategieën ervan beter zouden kennen.

3. De strijd om het presidentschap van Erdoğan

Zoals reeds vermeld had de verkiezing van Abdullah Gül tot elfde president van Turkije in 2007 aanleiding gegeven tot controverse, waardoor datzelfde jaar enkele grondwetsartikelen werden gewijzigd waarin onder meer werd bepaald dat het staatshoofd van de Turkse Republiek voortaan rechtstreeks zou worden verkozen door het volk (met een gewone meerderheid) en dus niet langer door het parlement (met een 2/3 meerderheid).

Toen de zevenjarige presidentiële ambtstermijn van Abdullah Gül zijn einde naderde, schoof Erdoğan zichzelf naar voor om zijn bechermeling op te volgen. Na heel wat getouwtrek, partijpolitiek en juridische eliminaties van kandidaten, bleken uiteindelijk nog twee andere

kandidaten over te blijven. De Nationalistische Bewegingspartij en de Republikeinse Volkspartij schoven gezamenlijk Ekmeleddin İhsanoğlu naar voor als hun gezamenlijke kandidaat en de Democratische Volkspartij en de Koerdische sociaaldemocratische Democratische Regiopartij deden hetzelfde met Selahattin Demirtaş.

Na een tumultueuze campagne die bekritiseerd werd door de OVSE-waarnemers – vanwege manipulaties van de polls, oneigenlijk gebruik van overheidsmiddelen om campagne te voeren, beïnvloeding van de media, enzovoort – behaalde Erdoğan reeds bij de eerste verkiezingsronde een meerderheid (van 51,79% van de stemmen), waarna hij op 28 augustus 2014 de eed aflegde als twaalfde president van Turkije en als eerste rechtstreeks verkozen president door het volk.

4.2016: de mislukte coup

a. Stand van zaken aan de vooravond van de coup

In 2016 was het voor iedereen moeilijk in te schatten hoe de machtsverhoudingen tussen de AKP en de Turkse strijdkrachten precies lagen.

Eerst had Erdoğan handig de positie van zijn religieus getinte partij verstevigd door de EU en de Turkse strijdkrachten tegen elkaar uit te spelen. In haar jaarrapporten met betrekking tot een mogelijk EU-lidmaatschap van Turkije had de EU de strijdkrachten zodanig bekritiseerd dat de legertop vermoedelijk niet meer verwachtte ooit nog te kunnen toetreden tot de EU (zonder veel in te boeten van haar macht), misschien wilden sommigen binnen de legertop zelfs geen deel meer uitmaken van de EU. Sinds de Geziprotesten heeft Erdoğan het weliswaar zelf verkorven bij de EU, maar ondertussen heeft hij een migrantendeal gesloten met de EU... Als al die puzzelstukken bij elkaar werden gelegd, zag het er niet naar uit dat de EU een harde positie zou innemen voor of tegen de AKP of de strijdkrachten; geen van beiden genoten het vertrouwen van Brussel, waardoor het de EU uiteindelijk niet veel meer uitmaakte wie in Turkije de werkelijke macht in handen heeft, zolang Turkije zich maar zou houden aan het vluchtelingenakkoord.

Van de NAVO werd evenmin een harde stellingname verwacht, aangezien Turkije van strategisch belang was voor deze organisatie in de strijd tegen *Islamic State*. Het meest cruciale punt op dat vlak waren de luchtmachtbases die Turkije ter beschikking stelde. In geval van een militaire coup kon verwacht worden dat de NAVO hooguit verklaringen van bezorgdheid zou uiten over de ontwikkelingen, maar de grootste bezorgdheid van de NAVO zou dan waarschijnlijk zijn dat zij de militaire uitvalbases zou kunnen behouden.

Wat de Gülenbeweging betrof, was de situatie minder duidelijk. Dat de westerse pers haar aanhangers en leider wellicht sympathieker voorstelden dan redelijk maakte binnen Turkije niet veel uit. Erdoğan had haar lange armen schijnbaar wel ingekort, maar men weet nooit goed waar men aan toe is met die beweging. Er is geen enkele transparantie, maar binnen het leger had Gülen wellicht meer aanhang dan Erdoğan.

In tussentijd had Erdoğan op heel wat sleutelposities van het Turkse maatschappelijke, juridische en politieke leven aanhangers van de strijdkrachten (en van de Gülenbeweging) kunnen vervangen door AKP-getrouwen. De media had hij in eigen land quasi volledig naar zijn hand gezet en binnen Justitie had het leger nog wel zijn infiltranten, maar de magistraten waren intussen niet meer geneigd om nog even lichtzinnig recht te spreken in het nadeel van

de AKP, aangezien dat voor hen intussen levensgevaarlijk geworden (zo niet letterlijk, dan toch voor hun carrière).

Wat het leger zelf betrof had Erdoğan tussen 2007 en 2012 grootscheepse arrestaties laten uitvoeren in het kader van de mysterieuze organisatie Ergenekon. Dat heeft binnen het leger een belangrijke psychologische schokgolf veroorzaakt, in die zin dat de decennialange zelfgenoegzaamheid van de Turkse strijdkrachten toen grotendeels is omgeslagen in vrees. Het gevoel om als vanzelfsprekend nog boven regering, parlement en justitie te kunnen gaan staan was sterk verminderd en binnen het leger was politiek voor het eerst een delicaat thema geworden, waardoor veel minder bekend was wie tot welke strekking behoorde en in welke mate. Niettemin beschikte het leger nog wel als enige partij over zware wapens.

Wat de bevolking betreft hadden zowel de voor- als tegenstanders van de AKP nog altijd een grote en fanatieke achterban, maar welke van de twee de sterkste was... dat was niet glashelder.

Voorts was *Islamic State* in die tijd op het hoogtepunt van haar macht en Turkije heeft toen ook een hoge prijs betaald qua aanslagen... Maatschappelijke onrust en aanslagen waren een klassiek voorwendsel van de strijdkrachten om een coup te legitimeren, maar als er één punt was waarop het leger en de AKP bondgenoten waren, was het wel in de strijd tegen het terrorisme, overigens niet alleen tegen *Islamic State*, intussen ook tegen het Koerdische verzet.

Alles goed en wel beschouwd was de coup poging van 2016 dus een gok, al kwam die voor veel Turken niet als een donderslag bij heldere hemel. Wat tegelijk wel en niet verrassend was, was dat het leger dit keer van meet af aan naar de zware wapens heeft gegrepen. Voordien was dat nog nooit gebeurd, maar het leger had het nog nooit eerder moeten opnemen tegen zo'n sterke politieke tegenstander. Vanuit dat laatste oogpunt was het dan ook eerder logisch dat de coup dit keer niet werd voorafgegaan door dreigementen, memoranda of intimidatie. In het geval van Erdoğan zou zoiets alleen maar geleid hebben tot een explosieve reactie en de militairen zouden daarmee het verrassingselement hebben weggegeven.

b. De gebeurtenissen op 15 juli 2016

Over de heel precieze verantwoordelijkheden van de coup van 2016 bestaat onduidelijkheid, aangezien Erdoğan intussen de rechtstaat al grotendeels had opgeheven. Zowel pers als Justitie had hij grotendeels naar zijn hand gezet, waardoor zowel de officiële regeringsverklaringen, de persverslaggeving, als de rechtspraak ongeloofwaardig was geworden.

In ieder geval werd de coup beraamd achter de rug van de opperbevelhebber, generaal Hulusi Akar, aangezien hij kort voor de coup een bericht had verspreid naar al zijn troepen met het verbod deel te nemen aan de staatsgreep, tijdens de coup met een riem om de hals zou zijn gedwongen een verklaring te ondertekenen⁹⁰ – wat hij heeft geweigerd – en korte tijd later minister van Defensie werd. Alle acties zijn overigens begonnen met de bestorming van de belangrijkste commandocentra, inclusief het hoofdkwartier van de landmacht, de gendarmerie, de special forces en de generale staf. Verondersteld wordt dat alle plannen waren begonnen in de schoot van de luchtmacht.

⁹⁰ Toen hij weigerde te tekenen, zou, volgens het getuigenis van generaal Hulusi Akar, een van de coupplanners hem hebben aangeboden een rechtstreeks telefonisch gesprek te hebben met Fethullah Gülen. *Amnesty International* liet weten de grootste twijfels te hebben over deze bewering. (The Economist (anoniem), 2016)

Uiteindelijk zouden onder meer 74 tanks, 246 infanterie-pantservoertuigen, 24 gevechtsvliegtuigen en drie oorlogsschepen zijn ingezet, waarbij zowel tanks als F16's onder meer het parlement onder vuur namen.

Maar nog vóór de coup echt van start ging bleek dat die niet volgens schema zou verlopen. Kort voor de aanvang van alle gebeurtenissen kreeg Hakan Fidan, hoofd van de voordien zo gevreesde MİT, lucht van de coupplannen, waardoor de uitvoering zes uur eerder begon dan aanvankelijk was gepland. Gezien het wantrouwen dat was binnengeslopen in de strijdkrachten was alles zodanig geheim gebleven, dat talloze militairen van alle graden, van de ene op de andere seconde moesten beslissen welke zijde ze kozen, wat er bijvoorbeeld toe heeft geleid dat een van de leidende figuren van de hele operatie, brigadegeneraal Semih Terzi, ter plekke werd neergeschoten door een van zijn eigen onderofficieren, sergeant-majoor Ömer Halisdemir.

De inname van de Turkse staatszender verliep evenmin zoals verwacht en de plannen om de regering te arresteren liep compleet in het honderd. Een helikopter met *special forces* aan boord was erop uit gestuurd om Erdoğan te arresteren, maar die bleek net op tijd te zijn ontsnapt per vliegtuig. Dat vliegtuig zou onderschept geweest zijn door twee F16's, maar Erdoğan's piloot zou de gevechtspiloten hebben wijsgemaakt dat hij een reguliere lijnvlucht aan het uitvoeren was en de president helemaal niet aan boord was.⁹¹

Erdoğan's vliegtuig landde uiteindelijk in Istanbul op de internationale luchthaven Atatürk, die intussen al was heroverd op de coupplanners door zijn aanhangers. Vanuit de luchthaven riep hij, via skype, zijn aanhangers op om massaal in het verzet te gaan. Toeval of niet, maar toen Erdoğan die dramatische oproep deed, was achter hem een foto van Atatürk zichtbaar.

Bij een coup is het sowieso van belang om als eerste informatie te verspreiden. Wie daarin slaagt wekt bij de bevolking immers de indruk aan de winnende hand te zijn. Die primeur had Erdoğan en de bevolking zag naast een president in levensgevaar vooral veel willekeurig geweld op straat, waarop de tegenstanders van Erdoğan onwetend afwachtten wat zou komen en zijn aanhangers massaal de straat optrokken om zich te keren tegen de opstandelingen die niet alleen veel minder talrijk waren dan ze hadden gehoopt, maar die ook onverwacht veel moeite hadden om de tegenstand van heel wat collega's af te weren.

In het tijdschrift *Foreign Policy Magazine* werd de mislukking onder meer als volgt verklaard:

Rule No. 2 in planning a successful military coup is that any mobile forces that are not part of the plot — and that certainly includes any fighter jet squadrons — must be immobilized or too remote to intervene. (Which is why Saudi army units, for example, are based far from the capital.) But the Turkish coup plotters failed to ensure these loyal tanks, helicopters, and jets were rendered inert, so instead of being reinforced as events unfolded, the putschists were increasingly opposed. But perhaps that scarcely mattered because they had already violated Rule No. 1, which is to seize the head of the government before doing anything else, or at least to kill him.⁹²

De zowel rommelige als gewelddadige beelden van de coup, evenals het beeld van een president in levensgevaar, verklaarden wellicht ook waarom Obama, Stoltenberg, Merkel, Mogherini en heel wat Turkse oppositiepartijen, inclusief de kemalistische Republikeinse

⁹¹ (Pamuk & Coskun, 2016).

⁹² (Luttwak, 2016).

Volkspartij, onverhoopt snel de coup veroordeelden. Maar Erdoğan heeft niemand van hen bedankt. Dat heeft hij enkel gedaan ten aanzien van zij die zich fysiek hadden verzet tegen de coup.

c. De algemene gevolgen

Eens de coup definitief mislukt was, was het zowel binnen als buiten Turkije bang afwachten op Erdoğan's vergelding. Toch groeide de verbazing gaandeweg, niet alleen omwille van de omvang ervan, maar ook omwille van de ideologische diversiteit van al wie werd vervolgd en vooral omwille van de duizelingwekkende snelheid waarmee dat allemaal gebeurde.

In 2018 gaf Reuters een persbericht uit waarin de volgende opsomming werd gemaakt:

The U.N. human rights office said earlier this month Turkey has detained 160,000 people and dismissed nearly the same number of civil servants since the failed coup in July 2016 [...]. Among those detained, more than 50,000 have been formally charged and kept in jail during trial.⁹³

Volgens de in Turkije getolereerde pers zelf zouden in totaal slechts 8.651 militairen actief hebben deelgenomen aan de coup.⁹⁴ De meesten onder hen hebben pas de dag zelf kennisgenomen van de coupplannen en van het ene op het andere ogenblik beslist om deel te nemen, wat er niet op wees dat het over een breed uitgestrekt complot ging. Het feit dat uiteindelijk dus meer dan 300.000 personen gearresteerd of ontslagen zouden zijn als gevolg daarvan is uiteraard geheel buiten proportie.

Voorts werden 15 universiteiten, 1043 privéscholen, 1229 liefdadigheidsorganisaties, 19 vakbonden, 35 ziekenhuizen, 16 televisiestations, 23 radiostations, 45 kranten, 15 tijdschriften en 29 uitgeverijen verplicht hun activiteiten stop te zetten en hun deuren definitief te sluiten. Deze organisaties en instellingen behoorden tot de meest diverse strekkingen; Koerden, Gülenbeweging, kemalisten, haast alle oppositiepartijen...

Maar dus ook de snelheid waarmee dat allemaal gebeurde was onvoorstelbaar. Amper vier dagen na de coup stond het volgende in *The Washington Post*:

Turkey suspended more than 15,000 education workers on Tuesday and demanded resignations from all university deans in an escalation of a far-reaching purge of state institutions following a failed coup attempt. [...] More than 45,000 military officials, police officers, judges, governors and civil servants have also been fired, detained or suspended [...].⁹⁵

De internationale pers had het dan ook over Erdoğan's *counter-coup*. Niet alleen omdat hij de mislukte coup misbruikte om af te rekenen met zowat al zijn tegenstanders in heel Turkije, ongeacht of die wat dan ook te maken hadden met de gebeurtenissen van 15 juli, maar de snelheid en efficiëntie waarmee de arrestaties verliepen wekte bij veel waarnemers ook de indruk dat de politie een vooraf opgesteld lijstje aan het afwerken was.

Wat de internationale reacties betrof, maakte Erdoğan zich weinig zorgen. De EU was vooral bezorgd dat de migrantendeal behouden zou blijven en de Hoge vertegenwoordiger voor

⁹³ (Butler, 2018).

⁹⁴ (Hürriyet Daily News (anoniem), 2016).

⁹⁵ (Loveday, Gibbons-Neff, & Mekhennet, 2016).

Buitenlandse Zaken en Veiligheidsbeleid – toen Federica Mogherini – heeft sowieso het groen licht nodig van alle EU-lidstaten alvorens een positie in te nemen en zoals heel vaak kwam die niet verder dan de uiting van bezorgdheid. De secretaris-generaal van de NAVO, Jens Stoltenberg, kwam niet veel verder, aangezien zijn bondgenootschap begaan was met het behoud van de toegang tot de luchtmachtbases in de bestrijding van *Islamic State*. Barak Obama sloot zich daar grotendeels bij aan en enkele Europese regeringsleiders waren ietwat boudier in hun uitspraken. Zo drong bondskanselier Angela Merkel erop aan dat de coupgelegers eerlijk zouden worden berecht en toen dat niet het geval bleek te zijn maakte onze premier Charles Michel zich de bedenking dat Turkije kennelijk koos voor een polarisatie met Europa.

d. De gevolgen voor de strijdkrachten

Erdoğan was er niet alleen in geslaagd om de militaire coup af te weren, maar ook om sindsdien de intenties van de strijdkrachten om te buigen in zijn voordeel. De seculiere identiteit van de Turkse strijdkrachten werd grotendeels ontmanteld en talloze maatregelen werden genomen om de loyaliteit van het huidige militaire leiderschap ten aanzien van de (burgerlijke) politieke leiders te verzekeren en om zich ervan te vergewissen dat de legerleiding niet langer een bedreiging vormde voor de reguliere (burgerlijke) politieke klasse. Velen vroegen zich af of deze strategie de interne cohesie van de Turkse strijdkrachten ooit zal kunnen herstellen, maar wellicht mag worden aangenomen dat, sinds de invoering van het meerpartijenstelsel, Turkije voor het eerst in zijn geschiedenis niet langer een *guardian state* is.

Tot nog toe was de eenentwintigste eeuw een surrealistische periode voor de Turkse strijdkrachten. Heel hun geschiedenis was bewogen, maar sinds het aantreden van Erdoğan was dat op een geheel andere wijze dan voordien.

Na de mislukte staatsgreep van 2016 onderging het leger een vernedering als nationaal instituut en tijdens de zuiveringsacties die daarop volgden zou men bijna kunnen stellen dat ‘het DNA’ van de Turkse strijdkrachten werd ‘gemodificeerd’. Niet alleen onderging de slagorde een heuse metamorfose, maar ook de heel specifieke rol die de strijdkrachten tot dan toe hadden in de Turkse samenleving werd recent sterk gewijzigd.

In de maanden die volgden op de coup werden ongeveer 7.500 militairen uit hun rang ontheven. Het merendeel daarvan waren officieren (4.200). Na de mislukte coup werden 96 generaals op staande voet ontslagen en dat cijfer zou nadien oplopen tot 150. Ten gevolge van herstructureringen werden velen onder hen nooit vervangen. In totaal werd het aantal opperofficieren gereduceerd met 38%, terwijl het totaal aantal militairen gereduceerd werd met slechts 7,8%.

Naar aanleiding van de nieuwe grondwet (cf. infra) werden grootse plannen uitgewerkt die de civiel-militaire verhoudingen in Turkije grondig hebben hertekend. Voortaan zal de president zelf rechtstreeks het hoofd van de generale staf aanduiden en benoemen en het burgerlijk gezag wordt aanzienlijk uitgebreid door het aantal burgers in de Nationale Veiligheidsraad en de Hoge Militaire Raad (die onder meer instaat voor de benoeming van opperofficieren) op te voeren. Het hoofd van de generale staf is voortaan direct onderworpen aan het gezag van de president en de leiding van de andere krijgsmachtsdelen zal direct onderworpen zijn aan de minister van Defensie. Bovendien hebben zowel de president als de premier de bevoegdheid om directe orders te geven aan de krijgsmachtsdelen, zonder dat het daarbij noodzakelijk is om het hoofd van de generale staf daarin te kennen.

Er werden ook een aantal belangrijke eenheden en functies ontnomen aan de strijdkrachten. Zo werden zowel de kustwacht als de paramilitaire gendarmerie gedemilitariseerd en vallen zij nu onder de bevoegdheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken, terwijl een aantal militaire hospitalen, havens en industriële sites voortaan door burgers worden geleid.

Ook het militaire onderwijssysteem onderging drastische veranderingen, met de sluiting van een aantal militaire colleges en de oprichting van de Nationale Defensie-Universiteit, geleid door een burgerlijke rector. Deze universiteit vormt nu ook het overkoepelend orgaan voor de op orde gestelde wirwar aan militaire stafcolleges en krijgsscholen die voordien bestond. Een nieuwigheid waarvan het belang ook niet mag worden onderschat is dat militair onderricht voortaan toegankelijk is voor afgestudeerden van de religieuze İmam Hatip-scholen⁹⁶ en voor dames met een hoofddoek, iets wat voordien ondenkbaar was in Turkije.

Naar verluidt zouden zo'n 30% van de nieuwste cadetten van de Landmacht-academie zijn aangeworven op aanbeveling van AKP-leden, teneinde de loyaliteit van de nieuwe generatie ten aanzien van het huidige regime te verzekeren.⁹⁷ Symbolisch – en vroeger eveneens volstrekt ondenkbaar – is ook dat in september 2017 de minister van Binnenlandse Zaken (zelfs niet die van Defensie) besliste dat tijdens militaire begrafenissen niet langer Chopins dodenmars zal worden gespeeld, maar wel het Ottomaanse *Segah Tekbir*, waarin passages uit de Koran worden gezongen.

De belangrijkste zuiveringen vonden plaats bij het pilotenkorps⁹⁸ en de *special forces*. Zoals eerder vermeld was de coup van 2016 grotendeels ontstaan binnen de luchtmacht en hadden de *special forces* een raid georganiseerd om de president uit te schakelen, maar toch hebben andere *special forces* zich fel verzet tegen de coup. Ondanks dat felle verzet, heeft Erdoğan deze elite-eenheid zwaar aangepakt, wellicht omdat, historisch gezien, de *special forces* altijd een kernelement zijn geweest in de terreur die de strijdkrachten hebben gezaaid onder de bevolking en zij steeds opdoken wanneer sprake was Ergenekon, *deep state* en de *stay-behind army Counter-Guerrilla*.

Binnen zowel lucht- als landstrijdkrachten kregen talloze officieren een spoedbevordering en heel wat brigades worden tegenwoordig geleid door kolonels, een situatie die ongezien is in Turkije sinds de jaren 1930. Hoe dan ook worden tegenwoordig grote eenheden geleid door minder ervaren bevelhebbers.

Ondertussen zijn de strijdkrachten militaire operaties blijven uitvoeren langsheen haar grenzen met Syrië en Irak en in haar Koerdische provincies. Ofschoon niet al deze operaties zijn uitgemond in militaire triomfen, werd geen structureel verlies vastgesteld van de gevechtseffectiviteit van de troepen. Integendeel heeft operatie *Euphrates Shield* in het noordelijke deel van Syrië – ontketend in september 2016 – het moreel van de troepen opgevoerd na hun vernedering. Het tijdstip waarop deze operatie werd ontketend doet overigens vermoeden dat het opvoeren van het moreel der troepen een van de motieven was voor die operatie. Hetzelfde kan wellicht worden gezegd over *Operation Peace Spring*, waarbij

⁹⁶ De İmam Hatip-scholen boden sinds vele decennia een religieus geïnspireerde beroepsopleiding. Erdoğan zelf liep er school, waardoor hij in zijn jonge jaren niet in aanmerking kwam voor een officiersopleiding.

⁹⁷ (Haugom, 2017).

⁹⁸ Na de staatsgreep werd de Turkse Luchtmacht zodanig zwaar aangepakt dat zij in 2017 waarschijnlijk de enige luchtmacht ter wereld was met meer vliegtuigen dan piloten: een ratio van 0,7 piloten per vliegtuig, daar waar de internationale minimumstandaard 1,5 is.

de Turkse strijdkrachten een veiligheidszone in Syrië trachten in te stellen om de vele Syrische vluchtelingen onder te brengen die in Turkije leven sinds de deal met de EU. De operatie kent immers grote steun onder de Turkse bevolking, wat er eens te meer kan toe bijdragen dat de strijdkrachten hun trots van weleer opnieuw kunnen verwerven, zij het dit keer met Erdoğan als *supreme commander*.

Een andere reden waarom het er niet naar uitziet dat de zuiveringen de slagkracht van de strijdkrachten structureel hebben aangetast, is dat zij zich grotendeels hebben beperkt tot de hoogste rangen, terwijl de rest van het officierenkorps er beduidend minder door werd getroffen (dus met uitzonderingen van de piloten en de *special forces*, twee korpsen die weliswaar niet snel opnieuw kunnen worden opgeleid).

Wat de implicaties van al deze zuiveringen zullen zijn op langere termijn is minder duidelijk. Uiteindelijk worden de Turkse strijdkrachten al sinds het aantreden van Erdoğan in de nationale politiek achtervolgd door processen allerhande. Het trauma waartoe dat aanleiding gaf, de vervanging van heel wat kemalisten – zeker niet allemaal – door AKP-getrouwen en de talloze symbolische en ingrijpende hervormingen zijn allemaal elementen die de ideologische tegenstellingen onder de Turkse officieren kunnen doen oplopen. Zo gaan de huidige politieke benoemingen van hoge officieren ook in tegen een lange traditie van meritocratie binnen de strijdkrachten.

Veel van de ontslagen officieren waren prowesters en pro-NATO georiënteerd, waardoor zij doorgaans ook beter opgeleid waren (vaak in buitenlandse NAVO-colleges) en meer stafervaring hadden (vaak binnen de NAVO-structuur zelf). Al de officieren die in buitenlandse NAVO-staven actief waren ten tijde van de coup werden kort nadien teruggeroepen. Maar weinigen hebben daaraan gevolg gegeven omdat de enkelingen die er meteen op gingen meestal prompt van de radar verdwenen eens ze uit het vliegtuig stapten. Deze officieren werden intussen grotendeels vervangen door officieren van AKP-signatuur, wat impliceert dat zij op het vlak van buitenland- en veiligheidspolitiek meer affiniteit voelen met oosterse grootmachten (Rusland, Iran, India en China) dan met de NAVO.

Doordat het voortaan mogelijk is voor vrouwelijke officieren om een hoofddoek te dragen en door de toelating van afgestudeerden van de religieuze İmam Hatip-scholen tot de Nationale Defensie-Universiteit is het officierenambt nu ook toegankelijk voor heel nieuwe segmenten van de Turkse samenleving. Dergelijke maatregelen versmallen de traditionele kloof tussen de elitaire officiersklasse en de Turkse samenleving en bij uitbreiding ook de kloof tussen de militaire en burgerlijke klasse van Turkije. Anderzijds impliceren de huidige hervormingen ook de politisering van de militaire klasse, waarin AKP-getrouwe cadetten de rangen van het officierenkorps zullen opvullen. Logischerwijs zal daardoor gaandeweg het traditioneel seculiere ethos en de kemalistische signatuur van de officieren vervagen, maar dat betekent evengoed dat een interne machtsstrijd niet is uitgesloten. Wat dat betreft zal veel afhangen van de vraag hoe lang de AKP nog aan de macht zal blijven. Sowieso valt nog te bezien hoe de strijdkrachten zullen reageren eens de AKP haar almacht zal verliezen en de AKP-benoemde officieren worden verondersteld loyaal te zijn aan geheel nieuwe politieke leiders.

De civiel-militaire relaties in Turkije zijn dan wel grondig veranderd, maar zij zijn eerder gepolitiseerd dan gedemocratiseerd. Het toegenomen aantal burgers in zowel de Nationale Veiligheidsraad als de Hoge Militaire Raad zijn immers geen ambtenaren of paritair vertegenwoordigde parlementairen, maar regeringsafgevaardigden. Bovendien wordt momenteel een hele generatie van AKP-getrouwe cadetten opgeleid en dito hoger officieren benoemd. Uiteindelijk heeft het parlement – de vertegenwoordiging van het volk – nog steeds geen zeggenschap over het militaire en niets wijst erop dat er meer transparantie zal komen in

de Turkse Defensiepolitiek, laat staan dat er ruimte zal komen voor enig publiek debat over veiligheid en defensie. Kortom, ook na de volledige implementatie van de huidige hervormingen, zullen de strijdkrachten geen enkele rekenschap hebben af te leggen ten aanzien van de bevolking.

Als we dan terugkeren naar typologie van civiel-militaire relaties zoals opgesteld door Robin Luckham, werd reeds de opmerking gemaakt dat de Turkse strijdkrachten niet langer voldoen aan het model van de *guardian state*. De militair-civiele constellatie in Turkije balanceert momenteel eerder tussen *Apparat Control* en *Constabulary Control*.⁹⁹

Het type *Apparat Control* verwijst naar de rol van een leger in meer totalitaire regimes. Uiteraard voldoen de Turkse strijdkrachten daar niet volledig aan, maar het betreft dus een sterk leger dat loyaal is ten aanzien van een sterke autocratische leider en dat zijn beleid moet ondersteunen, desnoods via terreur onder de eigen bevolking.

Het type *Constabulary Control* betreft een veel minder sterk leger onder een sterk politiek regime. De strijdkrachten krijgen daar een minder centrale rol in het beleid en Luckham beschrijft de valkuil van dit type als volgt:

Such a situation is not always easy to stabilize, first because of the tendency of the military establishment to emphasize threats to external security and to press for increases in the size of the military establishment [...]; and secondly because the military's lack of power renders it vulnerable to political pressures.¹⁰⁰

Een heel andere tendens die zich recent heeft voorgedaan binnen de Turkse strijdkrachten is dat het militaire establishment voor het eerst sinds haar bestaan haar fixatie op het Westen heeft losgelaten. Deze trend zal verder in dit hoofdstuk worden besproken.

5. De Grondwetsherziening van 2017

Zoals eerder beschreven legde Erdoğan op 28 augustus 2014 de eed af als twaalfde president van Turkije, maar tot dan toe had de Turkse republiek officieel nooit een presidentieel regime gekend, zoals in Amerika en Frankrijk. Het charisma van Atatürk was zo groot dat onder zijn presidentschap de premier gedwee de richtlijnen van de president opvolgde, maar sindsdien was de premier altijd het feitelijke hoofd van de regering geweest.

Erdoğan houdt wel van de plechtstatigheid die gepaard gaat met het presidentschap, alleen ligt het niet in zijn aard om het beleid van anderen leidzaam te ondergaan. Het was dan ook geen verrassing toen hij zijn plannen aankondigde om meer macht toe te schuiven naar zijn nieuwe functie als staatshoofd. Met het oog daarop zou de grondwet achttien wijzigingen ondergaan en daarover diende het volk zich uit te spreken.

In de aanloop naar het referendum onderzocht de Commissie van Venetië – een adviesorgaan van de Raad van Europa inzake constitutionele aangelegenheden – de voorgestelde amendementen. In het rapport dat de Commissie daarover opstelde werden talloze bezorgdheden geuit en uiteindelijk geconcludeerd:

⁹⁹ De term *Apparat Control* heeft Luckham zelf bedacht. De term *Constabulary Control* ontleende hij aan een klassiek werk uit de militaire sociologie, namelijk *The Professional Soldier* van Morris Janowitz. Hoewel dat werk voor werd gepubliceerd in 1960, verscheen in 2017 nog een nieuwe uitgave ervan. (Janowitz, 2017)

¹⁰⁰ (Luckham, 1971, p. 23).

In conclusion, the Venice Commission is of the view that the substance of the proposed constitutional amendments represents a dangerous step backwards in the constitutional democratic tradition of Turkey. The Venice Commission wishes to stress the dangers of degeneration of the proposed system towards an authoritarian and personal regime. In addition, the timing is most unfortunate and is itself cause of concern: the current state of emergency does not provide for the due democratic setting for a constitutional referendum.¹⁰¹

De hele campagne vond plaats in 2017 en de noodtoestand was toen inderdaad nog van kracht. Gezien het repressieve klimaat en de beperkte vrijheden die dan meestal heersen is dat uiteraard geen gunstig moment voor een referendum over een grondwetsherziening. Ten eerste riskeren de herzieningen dan een te grote nadruk te leggen op het klimaat van het ogenblik (wat dus aanleiding kan geven tot een repressieve grondwet) en ten tweede riskeert de campagne niet haar normale verloop te kennen, aangezien dan alle middelen voor handen zijn om tegenstanders als staatsgevaarlijk te beschouwen en te behandelen. De beide problemen hebben zich dan ook voorgedaan in de aanloop naar het referendum.

Zo zou Erdoğan in een spreekbeurt – tijdens een themadag over ‘Vrouw en Democratie’ – het volgende hebben gezegd (wat al meteen een beeld geeft van de sfeer waarin de campagne zich voltrok):

De terroristenleiders zeggen dat ze ‘nee’ zullen stemmen op 16 april [d.i. de datum van het referendum]. Als je op 16 april ‘nee’ stemt, dan help je hen. [...] De omgekomen burgers op de nacht van 15 juli waren ‘ja-stemmers’. Zij kwamen om terwijl ze ‘ja’ zeiden. De piloten die met F-16’s het volk bombardeerden zijn de ‘nee-stemmers’ van vandaag.¹⁰²

Wanneer men echter een blik werpt op de amendementen leek deze redenering erg ver gezocht. Naast een aantal minder belangrijke administratieve kwesties, kwamen die er immers grotendeels op neer dat Turkije zou overgaan van een parlementair naar een presidentieel regime, waarbij ongezond veel macht in handen zou komen van de president.

Wat president Erdoğan waarschijnlijk bedoelde met dat toch ietwat pathetische citaat, was dat met de door hem voorgestelde amendering van de grondwet een einde zou kunnen worden gemaakt aan de onstabiele coalitieregeringen die het land al hebben geteisterd van sinds er werd overgegaan tot een meerpartijensysteem. Zijn bewering was wellicht dat de nee-stemmers het land onstabiel wilde houden.

Het zij duidelijk dat er zich op het vlak van politieke stabiliteit inderdaad altijd een probleem heeft gesteld in Turkije. Maar de diagnose mag dan wel terecht zijn, de vraag was natuurlijk of de voorgestelde remedie – een verregaande machtsconcentratie bij de president – de Turkse politiek gezonder zou maken. Ten tijde van Atatürk was er politieke stabiliteit maar zijn bewind is uitgemond in een totalitaire staat, gezond is anders.

Zo stipte de Commissie van Venetië in haar studie van de amendementen negen punten aan, waarvan zij dacht dat die een democratische verhouding tussen parlement en regering zouden in gevaar brengen. De president zou voortaan bijvoorbeeld geheel autonoom de regering samenstellen en topambtenaren aanduiden, zonder dat enige democratische legitimiteit van hen wordt verwacht én zonder dat validatie van het parlement is vereist.

¹⁰¹ (European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), 2017, p. 30).

¹⁰² (Turks.nl (anoniem), 2017), geciteerd uit de pro-AKP website [ensonhaber.com](https://www.ensonhaber.com/cumhurbaskaninin-kadin-ve-demokrasi-bulusmasi-konusmasi-2017-03-05.html) (<https://www.ensonhaber.com/cumhurbaskaninin-kadin-ve-demokrasi-bulusmasi-konusmasi-2017-03-05.html>).

Bovendien zou de regering geen enkele verantwoording hoeven af te leggen aan het parlement. Het enige middel dat het parlement zou hebben om controle uit te oefenen op de regering is een loodzware afzettingsprocedure.¹⁰³

Ook wat betreft de onafhankelijkheid van de magistratuur zag de Commissie grote problemen:

In a presidential regime, a strong, independent judiciary is essential to settle the conflicts between the executive and the legislative powers. However, the proposed amendments weaken, instead of strengthen the Turkish judiciary. The Council of Judges and Prosecutors, whose current composition largely meets international standards, would be immediately reformed by providing that six of the thirteen members are appointed by the President, who would no more be a *pouvoir neutre*, while seven members would be chosen by the Grand National Assembly, over which the President would have influence and which, due to the synchronization of elections, would very probably represent the same political forces as the President.¹⁰⁴

Hieraan kan nog toegevoegd worden dat in het oude systeem de president ontslag diende te nemen uit zijn partij om het staatshoofd te kunnen worden van alle Turken. In het nieuwe systeem mag hij zelfs aanblijven als partijvoorzitter. Dus als hijzelf al zes van de dertien rechters mag aanwijzen en bovendien voorzitter is van de grootste partij in het parlement dat de overige rechters aanwijst, dan komt de onafhankelijkheid van de rechtspraak ernstig in het gedrang, zeker voor politiek gevoelige dossiers.

Erdoğan's politieke tegenstanders zagen in deze grondwetswijzigingen een zoveelste indicatie dat hij zich gedroeg als een ouderwetse sultan. Wat dat betreft jammerde de president op de staatstelevisie TRT dat het godgeklaagd is dat hij het enige staatshoofd ter wereld is die voortdurend verweten wordt sultan-ambities te koesteren en vervolgens speelde hij handig in op het latente minderwaardigheidscomplex ten aanzien van Europa dat sinds mensenheugenis smeult onder het stoere Turkse nationalisme. Aangezien een ongeschreven (!) regel in Turkije wil dat Europa altijd een toonbeeld is van welvaart, vooruitgang en moderniteit, stelde hij dat zijn werkelijke model niet dat van de Ottomaanse sultans is, maar wel dat van Koningin Elizabeth II van Engeland. Aan de vermoedelijk niet zo goed geïnformeerde kijkers legde hij uit dat in de UK de koningin eigenlijk de echte premier is en de zogenaamde premier eerder de eerste vicepremier.¹⁰⁵

Onnodig te stellen dat dit aanleiding gaf tot hilariteit in de Britse pers¹⁰⁶, maar de grondwetswijziging was een interne Turkse aangelegenheid en Erdoğan's eigen staatszender TRT nam dat argument ernstiger. Dat hoeft ook niet te verbazen als men weet dat volgens het internationale *Committee to Protect Journalists* Turkije al jaren het land is waar veruit de meeste journalisten omwille van hun beroep achter de tralies zitten.

Wat zijn paleizen betrof overtroefde Erdoğan alvast de *queen*; te midden van erkend natuurgebied had hij intussen namelijk een splinternieuw paleis laten bouwen dat viermaal zo groot zou zijn als dat van Versailles, terwijl hij in dezelfde stad, Ankara, al twee paleizen had die nog groter zijn.

¹⁰³ (European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), 2017, pp. 28-9).

¹⁰⁴ (European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), 2017, p. 29).

¹⁰⁵ (Hürriyet Daily News (anoniem), 2015)

¹⁰⁶ (Akkoc, 2015).

Hoewel de Turkse wet uitdrukkelijk verbiedt om in het buitenland campagne te voeren voor verkiezingen of referenda heeft de AKP veel aanhang in haar Europese diaspora omdat veruit de meeste Turken die in West-Europa wonen hun wortels hebben in Anatolië, waar de AKP het sterkst staat. Zonder de minste gêne zakte diverse leden van Erdoğan's regering zelf af naar West-Europese landen om volop campagne te voeren, wat in België, Nederland, Duitsland, Denemarken en Zwitserland tot diplomatieke incidenten heeft geleid. Hoe dan ook kon het ja-kamp voluit rekenen op de steun van het staatsapparaat (ook in het buitenland), terwijl het nee-kamp de grootste voorzichtigheid aan de dag moest leggen om niet gearresteerd te worden door de politie of gemolesteerd te worden door het ja-kamp.

Hoewel uiteindelijk de drie grootste steden van Turkije 'nee' stemde, won het ja-kamp landelijk met een nipte 51,41% van de stemmen, met een opkomst van 85%. De OVSE wees er dan wel op dat tijdens de campagne niet alle partijen met gelijke wapens hebben mogen strijden en de Republikeinse Volkspartij eiste dan wel een hertelling van een groot deel van de stembiljetten wegens ernstige onregelmatigheden¹⁰⁷, maar in het huidige Turkije mag zoiets geen beletsel zijn.

6. Turkije wendt de blik af van het Westen

Tijdens het pré-Erdoğan-tijdperk is het kemalisme altijd prominent aanwezig geweest in de Turkse politiek, overigens niet alleen via de Republikeinse Volkspartij. Atatürk had daarvoor destijds veel inspiratie gevonden bij de Jonge Turken en het is altijd quasi een dogma geweest van deze beweging dat als men van Turkije een modern en voorspoedig land wilde maken, de blik naar West-Europa moet worden gewend. Dát was de referentie. Meteen na de Tweede Wereldoorlog – en zeker vanaf het NAVO-lidmaatschap – is Amerika daar bijgekomen. Sedertdien was niet alleen West-Europa het model, maar heel het Westen.

Welnu, het verwijt van Erdoğan's tegenstanders dat hij zich als een sultan ontpopt, verwijst ook naar enkele van de laatste sultans die het oneens waren met de Jonge Turken die alle heil verwachtten van het Europese model. Hoe meer Erdoğan zichzelf heeft verzekerd van de macht, hoe meer hij die fixatie op het Westen heeft losgelaten.

Sinds de mislukte coup van 2016 voelt Erdoğan zich quasi ongenaakbaar en zijn de façades weggevallen wat dat betreft. Sedertdien zijn de incidenten met het Westen zich beginnen op te stapelen.

Toen bleek dat NAVO-troepen wel *Islamic State* wilden bombarderen, maar geen Koerdische stellingen, weigerde Erdoğan tot 2015 om zijn luchtmachtbasis van Incirlik open te stellen voor NAVO-bondgenoten in hun strijd tegen *Islamic State*. Toen president Barak Obama weigerde Fethullah Gülen uit te leveren, verklaarde hij Amerika medeplichtig aan de mislukte coup. Toen Bondskanselier Angela Merkel Turkse politici verbood campagne te voeren in Duitsland, maakte hij vergelijkingen met nazi-Duitsland.

Maar er waren ook talloze andere incidenten tussen Erdoğan en het Westen. Die waren niet altijd even spraakmakend, maar daarom niet minder belangrijk. Het gaat dan over handelsakkoorden, wapenembargo's, gevangenen in elkaars landen, enzovoort.

¹⁰⁷ Zo werden onder meer anderhalf miljoen niet afgestempelde stembiljetten geldig verklaard, terwijl dat ongrondwettelijk zou zijn en dat voordien nooit zou zijn gebeurd in Turkije.

Sinds de geamendeerde grondwet van kracht is¹⁰⁸ lijkt Erdoğan nog maar weinig affiniteit te voelen met het Westen en zijn instellingen, niet met Amerika en niet met Europa, niet met de NAVO en niet met de EU. Uiteraard wilt hij niet alle bruggen met het Westen opblazen, maar dat is dan eerder om te negotiëren als een contractuele (handels)partner en niet langer op basis van gedeelde waarden.

Toen Erdoğan liet verstaan te overwegen de doodstraf opnieuw in te voeren, werd dat algemeen beschouwd alsof de laatste zweem van een mogelijk Turks EU-lidmaatschap verdween. Wat de NAVO en Amerika betreft was de kwestie van het Russische S400 luchtafweersysteem een erg symbolisch dossier. Daar waar de S400 momenteel tot de meest geavanceerde luchtafweersystemen ter wereld behoort, behoort de Amerikaanse F35 tot de meest geavanceerde gevechtsvliegtuigen. Turkije had beiden besteld, terwijl het gonsde van de geruchten dat de S400 in staat zou zijn de F35 te detecteren en neer te halen. De producent van de F35 – Lockheed-Martin – had nochtans altijd *stealth*-technologie naar voor geschoven als de belangrijkste troef van het vliegtuig. Wie dan over beide wapensystemen beschikt kan gedetailleerd de sterktes en zwaktes van beide systemen ten opzichte van elkaar bestuderen. Wanneer één partij dan als enige over deze expertise beschikt en een conflict zou uitbreken waarin de beide wapensystemen het tegen elkaar opnemen, dan zou deze expertise misbruikt kunnen worden. Het zou Erdoğan in een soort van machtspositie plaatsen waarnaar hij voortdurend op zoek is.

Om die reden had Amerika Turkije voor de keuze gesteld: F35 of S400, maar niet beiden. Qua gevechtscapaciteit zou die keuze niet bijster veel uitmaken voor de Turkse strijdkrachten. Het feit dat Turkije uiteindelijk het S400-systeem verkoos boven de F35 mag dan ook zo geïnterpreteerd worden dat Erdoğan een keuze had gemaakt voor Rusland als geprivilegieerde bondgenoot boven het Westen en de NAVO. Dat betekent echter niet dat Erdoğan het zichzelf onmogelijk zou maken om overal te blijven shoppen, al naargelang de opportuniteiten zich aandienen, want toen zijn troepen in Idlib slaags raakten met door Rusland gesteunde Syrische troepen, ging hij in Washington polsen of hij geen steun kon krijgen van het Amerikaanse MIM-104 Patriot-luchtafweersysteem. Washington eiste dat Turkije eerst zijn reeds geleverde S400's zou retourneren naar de afzender, waarna Erdoğan en Poutine zich plots herinnerden toch goede bondgenoten te zijn en prompt een staakt-het-vuren instelden in Idlib en een nieuw contract voor nog meer S400's werd afgesloten.

Aangezien de Turkse strijdkrachten in het pré-Erdoğan-tijdperk altijd een kemalistisch bastion zijn geweest was de S400-saga dan ook van groot symbolisch belang voor de Turkse militairen van de oude garde. Nadat Erdoğan hen het dogma van de *laïcité* had ontnomen, heeft hij hen sindsdien ook een ander belangrijk kemalistisch dogma ontnomen, namelijk dat van het Westen als model van voorspoed en vooruitgang.

¹⁰⁸ Dat wil zeggen, sinds de eerste de presidentiële verkiezingen die zouden volgen op een gunstige uitslag van het referendum. Die verkiezingen heeft Erdoğan op 24 juni 2018 gewonnen, mits de intussen gebruikelijke onregelmatigheden.

BESLUIT

Deze studie ging van start met een theoretisch begrippenkader, waarbij werd ingegaan op het politiek-filosofische concept *le lieu vide du pouvoir* en het militair-sociologische concept van *the guardian state*. Wat het eerste concept betreft hebben we doorheen de Turkse geschiedenis gezien dat die lege plaats van de macht afwisselend bedreigd werd door drie onderling concurrerende krachten, namelijk het leger, de islamisten en de autocraten waartoe met name zowel Atatürk als Erdoğan zich hebben ontpopt. Wanneer we ons vervolgens richten op de typologie die Luckman heeft uitgewerkt over de militair-civiele verhoudingen kunnen we drie periodes onderscheiden in de Turkse geschiedenis. Onder Atatürk neigde de republiek naar het model van de *Apparat Control*, met een sterke civiele politieke leiding, ondersteund door een sterke en gepolitiseerde krijgsmacht. Vervolgens is het land vele decennia een schoolvoorbeeld geweest van wat Luckman en Janowitz omschreven als een *guardian state*, dat wil zeggen dat het land gekenmerkt werd door een zwak civiel-politiek bestuur dat permanent in het oog gehouden wordt door een sterk en politiek actief leger dat de macht overneemt van zodra zij dat nodig acht (zonder ooit de ambitie te koesteren dit op permanente basis te doen). Zoals reeds werd beschreven in het laatste hoofdstuk (Par 4.d.), balanceert het huidige Turkije van president Erdoğan tussen *Apparat Control* en *Constabulary Control*.

In het tweede hoofdstuk zagen we hoe de Jonge Turken in de laatste decennia van het Ottomaanse rijk in West-Europa heel wat inspiratie hadden gevonden voor de ideologische fundamenten van de latere republiek, zij het vaak op een eerder amateuristische wijze. Zo hebben zowel het sciëntisme als het atheïsme, dat toen in zwang was in Europa, aanleiding gegeven tot de '*laïcité*' als een van de grondslagen van de Turkse republiek. Het 'etatisme' en het 'nationalisme' hebben aanleiding gegeven tot een vorm van staatsverheerlijking met een sterke nadruk op de eenheid van het volk, waardoor Turkije tot op heden vaak verkrampd reageert op uitingen van etnische diversiteit. Dat heeft altijd een zware druk gelegd op de belangrijke Koerdische minderheid in Turkije, maar momenteel geeft dit ook aanleiding tot een toenemende xenofobie als gevolg van de vluchtelingendeal met de EU.¹⁰⁹ Voorts stond Turkije in het Westen ook lang bekend als een eerder 'militaristische staat' met een 'prowesterse' ingesteldheid. Intussen is beeld afgezwakt, maar zonder dat daarmee democratische winst werd geboekt.

In het daaropvolgende hoofdstuk zagen we hoe Mustafa Kemal Atatürk er onverhoopt in was geslaagd om, ondanks de Ottomaanse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog en ondanks het Verdrag van Sèvres, toch een Turkse rompstaat te redden uit de handen van gulzige geallieerden. De enorme status die Atatürk daaraan heeft overgehouden, heeft hem toegelaten om een republiek op te richten met heel eigen kenmerken. De hervormingen die hij heeft doorgevoerd hebben de Turkse republiek gemaakt tot een land met een heel eigen identiteit, onvergelijkbaar met enig ander land¹¹⁰, maar uiteindelijk is het land onder zijn bewind ook

¹⁰⁹ Deze toenemende xenofobie ten opzichte van de miljoenen vluchtelingen die Turkije heeft toegelaten sinds de deal met de EU is overigens een niet te onderschatten deel van de verklaring waarom Turkije is overgegaan tot *Operation Peace Spring*. De zone van Syrië die Erdoğan wilde veroveren, was niet alleen bedoeld als veiligheidszone om Koerdische acties vanuit Syrië tegen te werken, maar ook om die vluchtelingen erin onder te brengen, teneinde de mono-etnische illusie van Turkije te kunnen herstellen.

¹¹⁰ In zijn klassieker *The Clash of Civilizations*, waarin de wereld werd ingedeeld in 'culturele beschavingsblokken' omschreef Samuel Huntington Turkije (net als Israël, Ethiopië en een aantal Centraal-

gedegenereerd tot een totalitaire staat. Atatürk heeft zijn land niet alleen als president, maar ook als veldmaarschalk bestuurd.

Na het overlijden van Atatürk en meer bepaald vanaf 1950 heeft Turkije alsnog een meerpartijensysteem aangenomen. In het vierde hoofdstuk zagen we dat de samenwerking tussen de verschillende politieke fracties meteen problematisch was. Meermaals heeft dit ertoe geleid dat de Turkse strijdkrachten – die zichzelf beschouwden als de ultieme behoeders van het kemalistische gedachtengoed – het hele politieke en juridische systeem tijdelijk overnamen. Naar eigen zeggen deden de generaals dat steevast om de democratie te herstellen, maar in werkelijkheid heeft dit de Turkse politiek er decennialang van weerhouden om het normale dialectische parcours richting democratie af te leggen. Elke militaire staatsgreep vormde een verstoring van dat normale parcours, dat nochtans cruciaal is om tot een volwassen democratie te komen. In die zin kan dan ook worden gesteld dat de militaire coupplegers doorheen de Turkse geschiedenis te kampen hadden met een vertekend beeld van democratie. Men kan zich de bedenking maken dat tussen het uitbreken van de Franse Revolutie en de derde republiek van Frankrijk (die als eerste kon beschouwd worden als een daadwerkelijke democratie) een kleine eeuw lag van *trial and error*, terwijl Turkije van bij zijn ontstaan voortdurend werd gehinderd in de aflegging van dat parcours. Het gevolg is dat tussen het ontstaan van Turkije in 1923 en vandaag in 2020 relatief weinig democratische winst werd geboekt.

Grosso modo kan de Turkse politieke geschiedenis in drie grote periodes worden ingedeeld die begint met Atatürk, eindigt met Erdoğan en waartussen vijf decennia liggen van Turkije als *guardian state*. Pas in het vijfde en laatste hoofdstuk werd ingegaan op de derde en huidige periode in de Turkse politieke geschiedenis. Hoewel zijn aantreden in de Turkse nationale politiek als hoopvol werd onthaald in de westerse wereld, is er intussen veel water gelopen doorheen de Bosporus en is hij in heel wat westerse ogen gedegenereerd van democraat tot autocraat. Hoewel zijn politieke tegenstrevers in eigen land hem vaak hebben verweten dat hij zich ontpopt als een ouderwetse sultan, toch heeft hij maar met een deel van de kemalistische dogma's gebroken, niet met allemaal. In ieder geval heeft hij hemel en aarde bewogen om zowel de Turkse strijdkrachten als de hele Turkse samenleving grotendeels te ontdoen van hun seculiere karakter en heeft hij ook de oude Turkse fixatie op het Westen als toonbeeld van voorspoed en vooruitgang losgelaten. Toch kampt hij nog met hetzelfde unitaire staatsbeeld en dezelfde mono-etnische opvattingen die Turkije altijd heeft gekend van bij zijn ontstaan. Hoewel hij de overdreven politieke rol van de Turkse strijdkrachten – die decennialang zo kenmerkend is geweest voor Turkije – aan banden heeft gelegd, kan daarmee niet worden gesteld dat hij het leger heeft gedemocratiseerd, maar wel heeft gepolitiseerd. Dat is paradoxaal, maar voordien hadden de Turkse strijdkrachten decennialang een eigen politieke agenda, gestuurd door de kemalistische traditie, die niet altijd samenviel met de agenda van de burgerlijke politieke partijen, zelfs niet altijd met die van de Republikeinse Volkspartij (die door Atatürk was opgericht). Maar door de zuiveringen die Erdoğan heeft doorgevoerd in het leger onder zijn politieke leiding, hebben de Turkse strijdkrachten vandaag niet langer een eigen politieke agenda. Via verregaande politieke benoemingen heeft hij de strijdkrachten zodanig gekneed dat hun politieke agenda vandaag samenvalt met die van zijn eigen partij. Het is dus bang afwachten waartoe dat zal leiden, eens de kiezer de AKP zal afstraffen.

In Turkije hebben heel wat nationalistten decennialang multilaterale ambities gehad. Dat is niet vanzelfsprekend voor nationalistten, maar die ambities hebben zich heel zichtbaar geuit

Amerikaanse landen) als een *lone country*, dat wil zeggen, een land met een dermate eigen identiteit dat het niet kan worden ingedeeld in een van de grote beschavingsblokken die hij zag. (Huntington, 1996)

in een groot enthousiasme voor het NAVO-lidmaatschap en een verlangen naar een EU-lidmaatschap.

Erdoğan is ook een Turkse nationalist – hij heeft het vaak over ‘het nieuwe Turkije’ – met heel wat autocratische trekjes. Hij ziet zichzelf als de sterke leider van een regionale grootmacht en wenst zich door niets of niemand te laten beperken in zijn politieke bewegingsvrijheid. Om die reden prefereert hij op internationaal vlak hooguit bilaterale koersen die voortdurend kunnen veranderen in functie van de opportuniteiten die zich aandienen op het moment. Hoewel hij in het verleden de EU in zekere zin heeft gebruikt om zijn macht te consolideren, lijkt hij op dit ogenblik geen heil meer te zien in EU-lidmaatschap. Via de migrantendeal kan hij weliswaar een bemoeizieke EU aan de leiband houden of als hefboom gebruiken om alsnog een en ander te bekomen van Europa (waardoor hij die deal overigens niet lichtzinnig zal opgeven). Het Turkse NAVO-lidmaatschap houdt hij momenteel op een laag pitje. De NAVO levert hem nu geen voordeel op maar hij wil de huidige Amerikaanse president wel als occasionele vriend behouden, omdat hij daar kennelijk soms nog zaken mee kan doen, zoals recentelijk is gebleken met zijn *Operation Peace Spring*.

Bij wijze van slotbemerkingen, kunnen nog de volgende zaken worden gesteld. Een grotendeels afwezige in de voorgaande hoofdstukken waren de authentieke democratische krachten die op vreedzame wijze oppositie voeren in Turkije. Dergelijke krachten hebben weliswaar altijd bestaan in het land, niet in het minst onder journalisten en diverse activisten, maar, algemeen genomen, hebben de belangrijke politieke fracties in de Turkse assemblee een opvatting over democratie waar men bedenkingen bij kan maken. In dit land wordt politiek op het scherp van de snee gevoerd en gematigde partijen hebben het in die zin altijd moeilijk gehad om het hoofd boven water te houden, te meer gezien de erg hoge kiesdrempel. Voorts zijn de Turken traditioneel een heel politiek bewust volk, met steevast erg hoge opkomstcijfers bij verkiezingen en van jongs af aan maken zij zich een politieke mening eigen. Tussen 1950 tot ongeveer halweg de jaren 2010 heeft de Turkse politiek zich ook grotendeels neergelegd bij verkiezingsuitslagen, waardoor de krachtverhoudingen in het parlement en de rol die het parlement heeft gespeeld relatief representatief waren voor de politieke krachtverhoudingen die leefde onder de bevolking (ondanks eens te meer de hoge kiesdrempel). Dit geldt natuurlijk niet voor de periodes dat de Turkse strijdkrachten de plaats van de macht hebben ingevuld en volgens de waarnemingsverslagen van de OVSE heeft Erdoğan zich intussen wel ontpopt als iemand die regelmatig zijn macht misbruikt om verkiezingsuitslagen in zijn voordeel te manipuleren. Maar toen hij er op dubieuze wijze in was geslaagd de resultaten van de gemeenteraadsverkiezing van Istanbul ongeldig te laten verklaren heeft hij zich wel neergelegd bij de nederlaag toen ook in de tweede verkiezingsronde bleek dat zijn AKP niet langer de grootste partij was van de stad (ook al had hij voordien meermaals gesteld: ‘Wie Istanbul wint, wint Turkije’). Hoe dan ook heeft de Turkse republiek sinds 1950 wel degelijk democratische elementen in zich gedragen, al is er nooit een moment geweest in de geschiedenis van de republiek dat men Turkije zonder enige reserve een democratie kon noemen.

BIBLIOGRAFIE

- Ahmad, F. (1993). *The Making of Modern Turkey*. London: Routledge.
- Akiner, A. A. (2009). *Forgotten Consequences: The Impact of the Korean War on the Influence of the Military in Turkish Politics and Society*. Lulu.
- Akkoc, R. (2015, January 30). Turkish president Recep Tayyip Erdogan: I want to be like Queen of UK. *The Telegraph*.
- Amnesty International. (2013). *Gezi Park Protests. Brutal Denial of the Right to Peaceful Assembly in Turkey*. London: amnesty international Ltd.
- Bay, A. (2016, 07 22). Erdogan's Self-Serving Purge Has Gone Too Far. *The Observer*.
- BBC News (anoniem). (2007, April 28). *EU warns Turkish army over vote*. Retrieved from BBC News: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6602661.stm>
- BBC News (anoniem). (2007, April 28). *Excerpts of Turkish Army Statement*. Retrieved from BBC News: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6602775.stm>
- Butler, D. (2018). *Turkey orders 70 army officers detained over Gulen links: CNN Turk*. London: Reuters Press Release.
- Cizre, Ü. (2008). Ideology, Context and Interest: The Turkish Military. In R. Kasaba (Ed.), *The Cambridge History of Turkey, Volume 4: Turkey in the Modern World* (pp. 301-32). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cleveland, W. L., & Bunton, M. (2013). *A history of the modern Middle East*. Boulder: Westview Press.
- Commission of the European Communities. (1998). *Regular Report From the Commission on Turkey's Progress Towards Accession*. Brussels.
- Commission of the European Communities. (2004). *2004 Regular Report on Turkey's Progress Towards Accession*. Brussels.
- Commission of the European Communities. (2007). *Commission Staff Working Document: Turkey 2007 Progress Report*. Brussels.
- Commission of the European Communities. (2013). *Commission Staff Working Document: Turkey 2013 Progress Report*. Brussels.
- de Saint-Simon, C.-H. (1966). *Oeuvres de Claude-Henri de Saint-Simon. Tome 2 (L'Organisateur)*. Paris: Anthrope.
- de Saint-Simon, C.-H. (1979). *La pensée politique de Saint-Simon*. Paris: Aubier Montaigne.
- de Tocqueville, A. (1990). *De la démocratie en Amérique* (Première édition historico-critique revue et augmentée par Eduardo Nolla ed., Vol. 1). Paris: Librairie Philosophique J. Vrin.
- Erdoğan, R. T. (2003, March 31). My Country Is Your Faithful Ally and Friend. *The Wall Street Journal*.
- European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission). (2017). *Turkey. Opinion on the Amendments to the Constitution*. Strasbourg: Council of Europe.

- Fuller, G. (2004). Turkey's Strategic Model: Myths and Realities. *Washington Quarterly*, 27(3), 51-64.
- Ganser, D. (2005). *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*. London: Frank Cass.
- Ganser, D. (2005). Terrorism in Western Europe: An Approach to NATO's Secret Stay-Behind Armies. *The Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations*, VI(1), 69-95.
- GerassiMos, K. (2009). The Military Institution, Atatürk's Principles, and Turkey's Sisyphean Quest for Democracy. *Middle Eastern Studies*, 45(1), 57-69.
- Goltz, T. (1997, July 13). As the 'Coup' Turns: The Army's Real Target. *Los Angeles Times*.
- Goodwin, G. (2013). *The Janissaries*. London: Saqi Books.
- Gunter, M. (2010). Turgut Özal and the Kurdish question. In M. Casier, & J. Jongerden, *Nationalisms and Politics in Turkey: Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue* (pp. 85-100). Abingdon: Routledge.
- Hale, W. M. (1994). *Turkish Politics and the Military*. London / New York: Routledge.
- Hanioglu, Ş. (1995). *The Young Turks in Opposition*. Oxford: Oxford University Press.
- Hanioglu, Ş. (2013). *Atatürk: An Intellectual Biography*. Woodstock: Princeton University Press.
- Haugom, L. (2017, September 26). *An Uncertain Future for the Turkish Armed Forces*. Retrieved from The Turkey Analyst: <https://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/588-an-uncertain-future-for-the-turkish-armed-forces.html>
- Herman, E., & Brodhead, F. (1986). *The Rise and Fall of the Bulgarian Connection*. New York: Sheridan Square Publications.
- Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. New York: Simon and Schuster.
- Hürriyet Daily News (anoniem). (2015, January 30). Turkish President Erdoğan says UK is semi-presidency dominated by Queen. *Hürriyet Daily News*.
- Hürriyet Daily News (anoniem). (2016, July 27). Military Says 8,651 Soldiers Participated in Turkey's Coup Attempt. *Hürriyet Daily News*.
- Ihrig, S. (2014). *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge / London: Harvard University Press.
- Janowitz, M. (2017). *The Professional Soldier. A Social and Political Portrait*. New York / London: Free Press.
- Kayali, H. (1995). Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919. *International Journal of Middle East Studies*, 27(3), 265-286.
- Kinross, P. (1972). *Atatürk. Rebirth of a Nation*. (A. Tezel, Trans.) İstanbul: Sander yayımları.
- Kinross, P. (1977). *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*. London: Perennial.
- Komisar, L. (April 1997). Turkey's terrorists: a CIA legacy lives on. *The Progressive*.
- Lasswell, H. D. (1941). The Garrison State. *American Journal of Sociology*, 46(4), 455-68.

- Lefort, C. (1986). La question de la démocratie. Dans C. Lefort, *Essais sur le politique (XIXe-XXe siècles)* (pp. 17-30). Paris: Seuil.
- Lefort, C. (1986). Permanence du théologico-politique ? Dans C. Lefort, *Essais sur le politique (XIXe-XXe siècles)* (pp. 251-300). Paris: Seuil (coll. Esprit).
- Lefort, C. (2007). La dissolution des repères et l'enjeu démocratique. Dans *Le temps présent : Ecrits 1945-2005*. Paris: Belin.
- Lerner, B. (2002). Why Is Turkey the Only Muslim Democracy in the Middle East? The Secret of Turkish Democracy: A Lone Model. *National Review*.
- Lesage, D. (2016). *Wat u niet mag weten over Turkije. Hoog tijd voor een eerlijk debat*. Tiel: Lannoo.
- Lombardi, B. (1997). Turkey-The Return of the Reluctant Generals? *Political Science Quarterly*, 112(2), 191-215.
- Loveday, M., Gibbons-Neff, T., & Mekhennet, S. (2016, July 19). Turkey is Expected to Curb Military Power as Purge Expands. *The Washington Post*.
- Luckham, A. R. (1971). A Comparative Typology of Civil-Military Relations. *Government and Opposition*, 6(1), 5-35.
- Luttwak, E. (2016). Why Turkey's Coup d'État Failed and why Recep Tayyip Erdogan's craven excesses made it so inevitable. *Foreign Policy Magazine*.
- Mango, A. (2004). *Atatürk*. London: John Murray.
- Mullen, J., & Cullinane, S. (2013, June 4). *What's driving unrest and protests in Turkey?* Retrieved from CNN World: <https://edition.cnn.com/2013/06/03/world/europe/turkey-conflict-explainer/index.html>
- Nohlen, D., Grotz, F., & Hartmann, C. (2002). *Elections in Asia: A data handbook* (Vols. I: Middle East, Central Asia, and South Asia). Oxford: Oxford University Press.
- Özbudun, E. (2000). *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Pamuk, H., & Coskun, O. (2016). *At height of Turkish coup bid, rebel jets had Erdogan's plane in their sights*. London: Reuters Press Review.
- Sanders, L. (2005). Geeft dan de kiezer wat de kiezer toekomt ... en de godsdienstige? Oerverhalen over de scheiding van Kerk en Staat. In C. Lefort, B. Pattyn, M. Hooghe, I. Vervotte, P. Raes, R. Tinnevelt, . . . I. Bocken, & L. Sanders (Red.), *Politiek voorbij de transcendentie? Over democratie en mystiek* (pp. 109-32). Kapellen / Kampen: Pelckmans / Klement.
- Sanders, L. (2017). *De plaats van religie in het politieke denken van Alexis de Tocqueville. Tussen persoonlijke overtuiging en publiek beleid*. Antwerpen: Antwerp University Press.
- Sanders, L. (2018). De Europese betrokkenheid in de evolutie van het Israëliësch-Palestijns conflict. *Veiligheid & Strategie*, 134, 1-103.
- The Economist (anoniem). (2016, July 28). Most Turks believe a secretive Muslim sect was behind the failed coup. *The Economist*.

- The Economist Intelligence Unit. (2019). *Democracy Index 2018: Me too? Political participation, protest and democracy*. London / New-York / Hong Kong: The Economist Group.
- Turks.nl (anoniem). (2017). *Erdoğan vergelijkt 'nee-stemmers' met coupplegers*. Opgehaald van Turks.nl: <https://www.turks.nl/turkije/politiek-turkije/erdogan-vergelijkt-nee-stemmers-met-couplegers>
- Vattimo, G. (2003). *Het woord is geest geworden : filosofie van de secularisatie*. (J. de Valk, Trans.) Kampen: Agora.
- Y.R. (1913, Février 1). Le coup d'État du 23 Janvier. *L'illustration*, 3649.
- Ziegler, P. (2016). *Between the Wars: 1919–1939*. London: MacLehose Press.
- Zürcher, E.-J. (2002). De Republiek Turkije. Levensverhaal van een tachtigjarige. In D. Rochtus, G. De Vylder, & V. Yüksel (Red.), *Turkije: springstof voor de Europese Unie?* (pp. 13-32). Antwerpen - Apeldoorn: Garant.
- Zürcher, E.-J. (2004). *Turkey: A Modern History*. London: I. B. Tauris.
- Zürcher, E.-J. (2017). 31 Mart: A Fundamentalist Uprising in Istanbul in April 1909? In N. Lévy-Aksu, & F. Georgeon (Eds.), *The Young Turk Revolution and the Ottoman Empire: The Aftermath of 1918*. London: I. B. Tauris.

Bij haar ontstaan had de Republiek Turkije nog heel wat kenmerken van het Ottomaanse rijk waaruit zij is voortgekomen. Zo vervulden de strijdkrachten nog steeds een belangrijke politieke rol als 'behoeder van de staat' en slaagde Mustafa Kemal Atatürk er niet in om zijn moderne en democratische ambities waar te maken (waartoe ook de laatste sultans talrijke pogingen hadden ondernomen). Aanvankelijk was het land dan ook een autocratie en aan het eind van zijn presidentschap was Turkije gedurende enkele jaren zelfs een heuse totalitaire staat.

Pas na het overlijden Atatürk, en nog meer ten tijde van de toetreding tot de NAVO, nam het land een min of meer normaal meerpartijenstelsel aan, maar als gevolg van zwak politiek leiderschap, corruptie en militaire coups zijn er op het democratische vlak altijd redenen geweest tot ernstige bezorgdheid doorheen de geschiedenis van het land.

De Turkse generaals hebben altijd beweerd de democratie een warm hart toe te dragen, alleen is hun opvatting van dat concept altijd problematisch geweest. Telkens wanneer zij oordeelden dat de politieke strijd en de maatschappelijke orde ontspoorde, namen zij tijdelijk de macht over door zichzelf boven de drie staatsmachten te plaatsen, onder het voorwendsel op die manier de democratie te herstellen. In werkelijkheid hebben de Turkse strijdkrachten zo decennialang een disruptieve rol gespeeld in het natuurlijke ontwikkelingsproces van het land richting democratie, wat vaak aanleiding heeft gegeven tot straatgeweld en repressie op nationale schaal.

Pas met de komst van Recep Tayyip Erdoğan in de nationale politiek werd, via een ingewikkeld schaakspel, de politieke macht van de strijdkrachten grotendeels gebroken. Alleen ontstonden daarmee ten minste twee nieuwe problemen voor de Turkse politiek; ten eerste ontpopte Erdoğan zich nu zelf als een autocraat en ten tweede evolueerden de strijdkrachten van 'een staat binnen de staat' tot een bolwerk van getrouwe AKP-aanhangers, waardoor verwacht kan worden dat zij opnieuw een disruptieve rol zullen spelen in de Turkse politiek van zodra de AKP niet langer meer de lakens zal uitdelen in het land.

Institut Royal Supérieur de Défense
Centre d'Etudes de Sécurité et Défense
30 Avenue de la Renaissance
1000 Bruxelles